

La pobresa de temps.

Vincle amb la cadena global de cures

BOTONS DE NAVEGACIÓ

L'índex és interactiu. Premeu els botons dels apartats i us enviarà a la pàgina corresponent.

Per a un bon funcionament
obtenir Adobe acrobat reader.

Premeu per descarregar.

Índex

1	Introducció	5
2	Què ens diuen les dades sobre els usos del temps?	7
2.1.	Les enquestes dels usos del temps, una reflexió prèvia	7
2.2.	Els usos del temps a escala mundial	8
2.3.	Els usos del temps al Sud global: l'inici de la cadena	9
2.4.	Els usos del temps al Nord global: el final de la cadena. El cas de Catalunya	14
3	Dimensions i fenòmens clau: definint un marc per comprendre la realitat de les dones migrants en les cadenes de cures	16
3.1.	Dimensions clau: Temps, treballs, cures i pobresa	16
3.2.	Interacció de les dimensions clau en l'experiència de les dones migrants cuidadores: la cadena global de les cures	19
4	La pobresa de temps: una idea, diverses aproximacions	25
4.1.	Aproximacions unidimensionals de la pobresa de temps	26
4.2.	Aproximacions bidimensionals de la pobresa de temps	27

4.3.	El temps en aproximacions multidimensionals de la pobresa	30
4.4.	Cap a una conceptualització de la pobresa de temps en el marc de les cadenes globals de les cures	31
5	La vivència de la pobresa de temps en el marc de la cadena global de les cures: de l'experiència individual al saber col·lectiu.....	33
5.1.	Contextualitzar la pobresa de temps en la cadena global de les cures	33
5.1.1.	El fet migratori i les famílies transnacionals	33
5.1.2.	El treball remunerat	35
5.1.3.	La cura: del treball remunerat a la responsabilitat no remunerada	36
5.1.4.	La pobresa	38
5.2.	La pobresa del temps	39
5.2.1.	La sensació de manca de temps	39
5.2.2.	Les conseqüències de la manca de temps	41
5.3.	La pobresa de temps: temps, recursos i poder	43
6	Conclusions i recomanacions	45
6.1.	Conclusions	45
6.2.	Recomanacions	47
7	Bibliografia	50
8	Annexos	55
	Annex 1. Fonts d'informació d'indicadors estadístics	55
	Annex 2. Perfils de les entrevistades	57

1 Introducció

En les darreres dècades s'han multiplicat els debats respecte a una dimensió tan essencial de la vida: les cures de les persones i el treball domèstic. Des de gran part dels feminismes i, des d'alguns organismes internacionals, s'ha donat passes per situar-les al centre, entenent-les com un àmbit essencial per sostenir el sistema econòmic i també garantir la reproducció de la societat. Aquest treball ha estat, i segueix sent, majoritàriament dut a terme per dones.

Alhora han sorgit nombrosos estudis i anàlisis que contemplen el temps com una dimensió de benestar, en un context on cada cop més persones mostren malestar respecte a la seva disponibilitat de temps lliure. Algunes de les anàlisis són realitzades amb perspectiva de gènere i han relacionat de manera clara ambdues dimensions: el temps i les cures. També han assenyalat com el temps és una bona mesura per tal de mostrar desigualtats de gènere, ja que les dones tenen major càrrega de treball (tenint en compte el treball remunerat i no remunerat) que els homes i, per tant, hi destinen més temps.

Però moltes de les mesures del nivell de benestar que es prenen com referència per definir les polítiques socials, no incorporen el temps com a dimensió clau. Per exemple, els estudis de pobresa s'han basat i es continuen basant únicament els recursos materials i posant en el centre l'òptica mercantil, sense tenir en compte la rellevància de les cures en la vida quotidiana de la població, ni el temps que s'inverteix en aquesta activitat. Per modificar aquest biaix, existeixen algunes mesures de benestar des d'una dimensió multidimensional. Altres, en menor mesura, han fomentat la realització d'anàlisis a partir de l'enfocament de la pobresa de temps, on es fa evident la càrrega dels treballs domèstics o de cura.

En els últims anys, les reivindicacions dels col·lectius de treballadores de la llar i les cures, majoritàriament formats per dones migrants, han incentivat el debat respecte a la precarització i la informalitat associades al sector del treball domèstic i de les cures. Aquestes entitats han denunciat les diferents vulneracions de drets i la vulnerabilitat social de les persones sobre qui se sustenta l'organització social de les cures. També han fet evident la importància d'analitzar aquesta organització social de les cures contemplant la perspectiva transnacional.

Tenint en compte tant la dimensió local com global, en el marc d'una economia globalitzada i de fortes desigualtats entre el Nord i el Sud global, s'han multiplicat les anàlisis respecte les anomenades cadenes globals de les cures. Aquestes sorgeixen per fer front a l'augment de les demandes de cures des dels països del Nord global. En aquesta cadena

global, una gran part de les cures necessàries al Nord són realitzades per les dones migrants de països del Sud global, sovint en situacions de gran precarietat. Al mateix temps això comporta una nova càrrega de treballs domèstics i de cura en l'àmbit familiar que passen a ser duts a terme per altre dones en els països d'origen, transferint la sobrecàrrega de treball no remunerat del Nord al Sud.

El present estudi té el propòsit d'aprofundir en la vivència de la pobresa del temps en les dones que viuen el procés de la cadenes globals de les cures, fent especial èmfasi a l'experiència de les dones migrants treballadores de la llar i les cures que viuen a Catalunya. Fer aquesta aproximació al fenomen no només permetrà aproximar-nos més a la diversitat de situacions que poden existir, sinó proposar actuacions per tal de fer-hi front.

Per poder acomplir l'objectiu proposat, l'informe s'estructura en diferents apartats. En primer lloc, a mode d'introducció, es mostren les principals dades respecte als usos del temps – principalment de les Enquestes d'Usos del Temps – en tres nivells territorials: a escala mundial, al sud global i a Catalunya.

En segon lloc, es defineix un marc conceptual i teòric per a comprendre la realitat de les dones migrants en el context de les cadenes globals de les cures. Aquest apartat, a més de definir conceptes claus com treballs, cures i pobresa, també mostra les interaccions d'aquests conceptes i que generen el fenomen de la pobresa de temps en aquestes dones.

Seguidament es presentarà un marc conceptual específic respecte a la pobresa de temps, mostrant les diferents aproximacions teòriques i metodològiques que s'han realitzat. Permetrà poder definir a què fem referència i quines dimensions s'han de tenir en compte per fer una bona aproximació a aquest fenomen en el context esmentat.

Per últim es mostrarà, a partir d'un conjunt d'entrevistes, com afecta la pobresa de temps a les dones que es troben inserides en les cadenes globals de les cures, sobretot les dones migrants que viuen a Catalunya. Per poder aproximar-nos aquestes experiències, s'ha realitzat set entrevistes (6 a dones migrants i treballadores de la llar i les cures residents a Catalunya i 1 a una dona resident al Sud Global i que s'ha fet càrrec de les necessitats de cures familiars).

Finalment es presentaran les conclusions i algunes recomanacions a administracions, individus i empreses o famílies contractants de serveis de neteja o cura.

2 Què ens diuen les dades sobre els usos del temps?

Aquest apartat pretén posar llum —tot i les limitacions que ofereixen les estadístiques i les eines de mesura disponibles— sobre la realitat dels usos del temps en tres contextos diferenciats. En primer lloc, s'aporten dades estadístiques dels usos del temps a escala mundial. En segon lloc, s'aporten dades sobre la realitat als països del sud global, entenent que aquests països són els principals proveïdors de cura i, per tant, els països on s'inicia la cadena global de les cures. Finalment, s'aporta informació sobre els usos del temps als països del nord, que són els principals receptors de cura i el final de les cadenes de cura, tot posant el focus en la realitat de Catalunya i l'Estat espanyol.

Prèviament a la presentació de les dades, cal apuntar la dificultat manifesta entorn de l'obtenció i la mesura dels usos del temps en l'àmbit estadístic. Aquesta qüestió s'aborda a les línies següents.

2.1. Les enquestes dels usos del temps, una reflexió prèvia

Fer una aproximació estadística als usos del temps és una operació complexa per la dificultat que representa mesurar les activitats quotidianes, que sovint són sincròniques —no en desenvolupem una darrere l'altra, sinó que les portem a terme de manera simultània—. Aquest fet caracteritza especialment el treball domèstic i de cures, tot i que també es pot donar en altres activitats. Així, mesurar els usos que fem del temps, o les activitats que desenvolupem al llarg del dia, és complex per la dificultat de destriar quina és la tasca principal que estem portant a terme. Malgrat aquesta dificultat, les enquestes dels usos del temps són l'eina més adequada per aproximar-se a aquest tema, malgrat les dificultats per comptabilitzar les activitats que impliquen simultaneïtat.

L'avantatge de fer servir aquest tipus de qüestionaris és que permeten una mirada més àmplia al voltant de conceptes com el treball, en relació amb la perspectiva que ofereixen les enquestes de població activa o les dades de registre sobre la participació en el mercat laboral. Alhora, les enquestes dels usos del temps permeten aproximar-se a fenòmens com l'economia submergida a partir del temps com a unitat de mesura.

A més, les enquestes dels usos del temps comptabilitzen les hores destinades al treball domèstic i de cures, i aporten llum sobre aquest treball, sovint invisibilitzat. Mostren també el temps de descans —que ofereix molta informació en relació amb la salut de la població—, el temps d'oci o de participació política i associativa, i el temps destinat a la vida social: tots ells elements que determinen el grau de qualitat de vida de la població d'un territori.

Per tal de conèixer amb detall la realitat dels usos del temps, cal tenir en compte la perspectiva de gènere i analitzar les dades en funció de la variable sexe, ja que, tal com s'apunta a les línies següents a partir del que mostren les dades, homes i dones destinen el seu temps a activitats diferents, fet que té múltiples conseqüències en tots els àmbits de la vida quotidiana.

2.2. Els usos del temps a escala mundial

Les xifres mostren com el treball domèstic i de cures és absolutament imprescindible per al desenvolupament del sistema econòmic i social tal com està organitzat avui. És a dir, el dia a dia dels centres de treball i de l'economia no es podria sostenir sense el treball domèstic i de cures, ja que és el que sustenta el sistema de manera invisible.

A continuació, les xifres indiquen com operen les desigualtats de gènere en la distribució del treball domèstic i de cures, i, per tant, com operen aquestes desigualtats en relació amb la manca del temps lliure o temps de descans.

L'informe d'Oxfam “Tiempo para el cuidado: El Trabajo de cuidados y la crisis global de desigualdad” (2020) exposa algunes dades que posen de manifest l'abast de la problemàtica a escala mundial. D'una banda, la diferència entre els ingressos d'homes i dones s'aguditza en determinats moments del cicle de vida. Així, mentre que l'índex de pobresa extrema se situa per al conjunt de les dones al 4%, s'eleva fins al 22% entre les dones en època de major capacitat productiva i reproductiva, és a dir, en el moment central del seu cicle vital. Aquesta dada posa de manifest que les responsabilitats familiars fan augmentar notablement les possibilitats de patir pobresa extrema. En aquest sentit, el 42% de les dones en edat de treballar no formen part de la mà d'obra remunerada, mentre que només el 6% dels homes es troben en aquesta situació. Aquesta realitat respon a les necessitats de cura que les dones supleixen de manera invisible i gratuïta.

Un informe de l'ONU Mujeres apunta que el percentatge de temps dedicat al dia al treball domèstic i de cures no remunerat de les dones quasi triplica el temps que hi destinen els

homes, segons dades acumulades entre l'any 2000 i el 2016. Segons aquest informe, en el cas dels homes el percentatge se situa en el 7% del temps del dia, mentre que en el cas de les dones representa un 18% del dia. En les comunitats rurals, aquestes diferències en funció del gènere s'accentuen encara més, ja que les dones de renda baixa arriben a destinar fins a 14 hores diàries a aquest tipus de tasques, mentre que els homes n'hi dediquen 3. Així, el temps dedicat al treball domèstic i de cures no remunerat de les dones d'aquestes comunitats multiplica per 5 el temps que hi destinen els homes (Oxfam Internacional, 2020).

Pel que fa a la infància, la dedicació de les nenes al treball domèstic i de cures implica una doble desigualtat, ja que la sobrecàrrega de treball que suporten les nenes en relació amb els nens té com a conseqüència una manca de temps que genera una desigualtat directa en els índexs d'assistència escolar, més baixos per a les nenes que per als nens a escala global (Oxfam Internacional, 2020).

Més enllà de les tasques domèstiques i de cura que es desenvolupen a la llar, en analitzar les condicions de vida de les dones que desenvolupen tasques de cura o tasques domèstiques de manera remunerada, l'informe d'Oxfam Internacional (2020) apunta com aquest col·lectiu és el més explotat del món: el 80% dels aproximadament 67 milions de persones que s'estima que s'hi dediquen són dones. Només el 10% d'aquestes persones estan protegides per la legislació laboral en una mesura similar a la de la resta d'ocupacions, el 50% no rep protecció en relació amb el salari mínim i no tenen cap protecció pel que fa a un límit legal d'hores màximes de la jornada laboral. Finalment, es calcula que el 90% de les persones que formen aquest col·lectiu no tenen accés a prestacions de la seguretat social o a prestacions per maternitat.

Així doncs, l'Organització Internacional del Treball (OIT) apunta que, tenint en compte els canvis socials que es produeixen a escala mundial, aquesta desigualtat en la dedicació al treball domèstic i de cures —i per tant, les desigualtats de gènere relacionades amb la manca de temps i a la càrrega total de treball— persistirà, com a mínim, fins d'aquí 210 anys, xifra que situa l'horitzó de la igualtat en aquesta matèria en l'any 2228.

2.3. Els usos del temps al Sud global: l'inici de la cadena

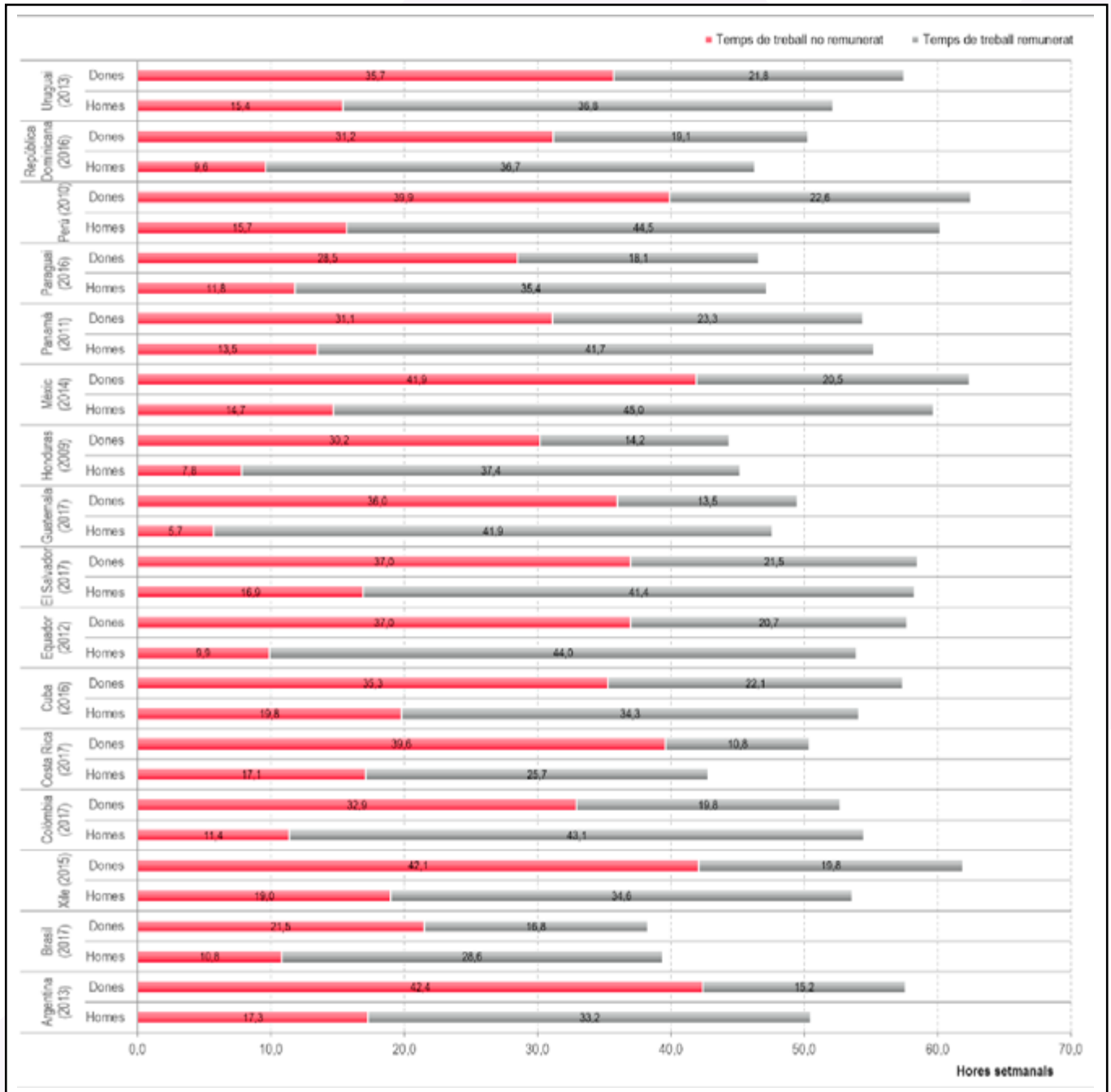
Els països del sud global són els punts d'inici de les cadenes globals de cura, ja que les dones d'aquests països empobrits es veuen obligades a iniciar un procés migratori per millorar les seves condicions de vida i les de les seves famílies. En aquest apartat es presenta el cas concret dels països d'Amèrica Llatina.

Així, prenent dades del conjunt d'Amèrica Llatina com a continent d'origen de bona part de les dones migrants a Catalunya, Aguirre i Ferrari (2014) apunten que hi ha diversos factors que intervenen en la dedicació al treball domèstic i de cures de les dones, més enllà de la seva participació en el mercat laboral: l'edat o el moment del cicle de vida, el nivell d'ingressos, el nivell educatiu o les càrregues familiars, entre altres. Aquest informe apunta que mentre que aquests factors són decisius per a la quantitat d'hores dedicades al treball domèstic i de cures —i per tant, determinen la manca de temps lliure de les dones—, no són decisius per a la implicació i el temps de dedicació dels homes a aquestes tasques.

Aquesta idea queda reflectida al gràfic següent, on es mostra que la dedicació de dones i homes al treball domèstic i de cures no depèn de la seva participació en el mercat laboral, sinó que homes i dones segueixen una mateixa tendència en tots els països analitzats. El gràfic també mostra com, en la majoria de països, la càrrega total de treball de les dones és més alta que la dels homes —cosa converteix el fenomen de la manca de temps en un aspecte característic de la feminitat— i com la participació de les dones en el mercat laboral és quasi anecdòtica, fet que relega aquest col·lectiu a l'empobriment, ja que no accedeix al treball remunerat, i l'exclou dels drets socials que el treball té associats.

Gràfic 1.

Temps mitjà d'hores de dedicació al treball remunerat i al treball no remunerat de la població de 15 anys o més, segons país, per a l'últim període amb disponibilitat de dades.

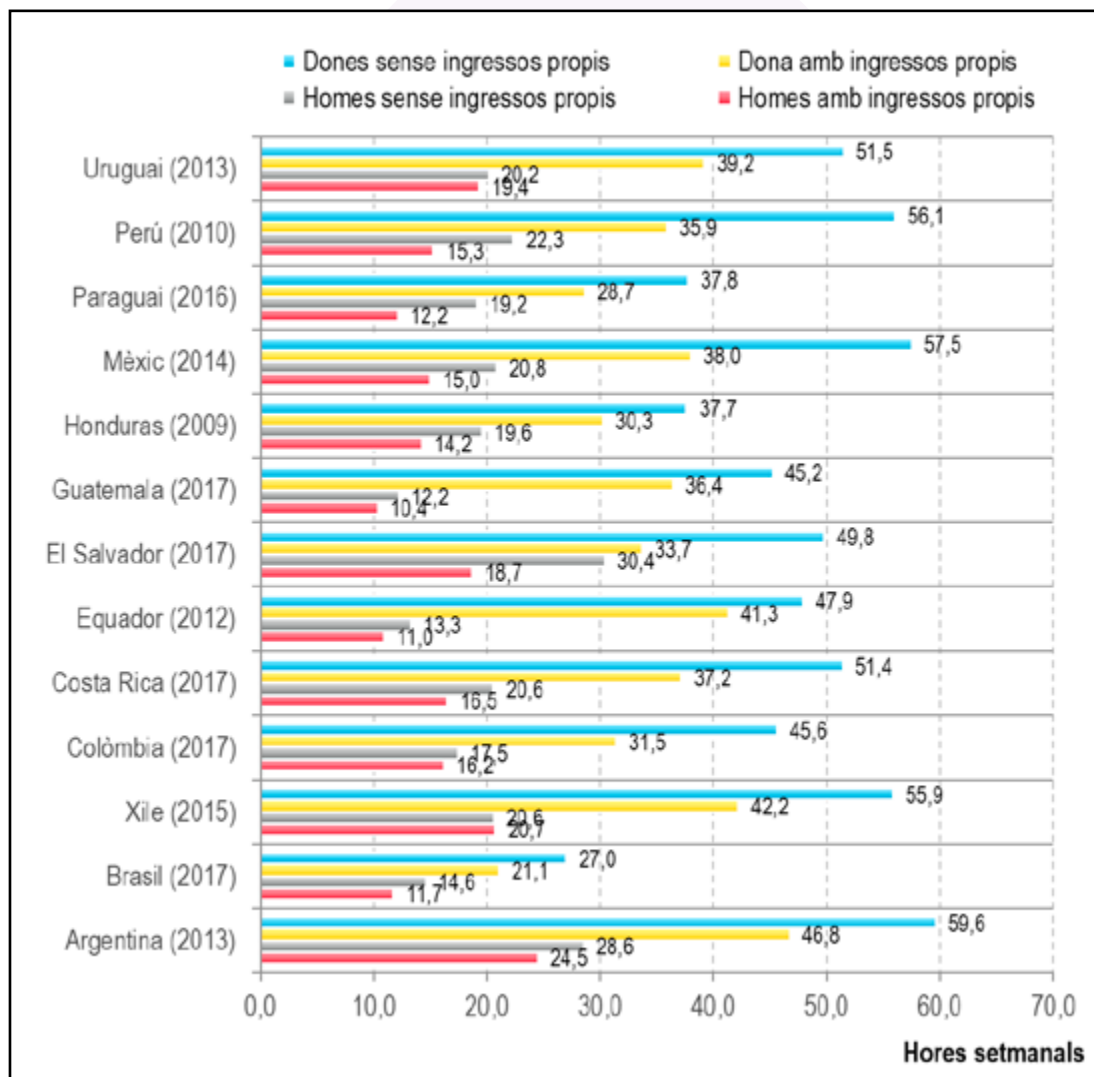
Font: CEPAL, Observatorio de Igualdad de Género de América Latina y el Caribe.

Tot aquest treball no remunerat té un impacte econòmic per als països. Segons dades de la CEPAL, el valor econòmic del treball domèstic i de cures no remunerat representa el 24,2% del PIB en el cas de Mèxic, el 22,9% en el cas del Paraguai, i el 21,3% al Salvador. Dels països amb dades disponibles, l'Equador és el país on aquest treball representa una proporció més petita del producte interior brut segons dades de 2013 (un 15,2%).

Aquestes xifres mostren l'abast econòmic real d'aquest tipus de treball, i també la seva invisibilitat, ja que aquest valor no està integrat en els índexs econòmics. Alhora, en relació amb les economies familiars, el gràfic següent mostra com el fet de disposar d'ingressos propis condiciona el temps de dedicació al treball domèstic i de cures en el cas de les dones, mentre que en el cas dels homes aquesta variable no modifica substancialment el temps de dedicació a aquest treball.

Gràfic 2.

Temps de treball no remunerat de la població d'entre 20 i 59 anys segons ingressos propis i sexe, segons país, per a l'últim període amb disponibilitat de dades.

Font: CEPAL, Observatorio de Igualdad de Género de América Latina y el Caribe.

Així doncs, aquestes dades indiquen com el treball domèstic i de cures implica molta més dedicació de temps en el cas de les dones que en el dels homes. Les implicacions de la dedicació de les dones a aquestes tasques s'observen en la poca capacitat de les dones d'accedir als nivells més elevats de l'educació, així com en les dificultats de disposar de temps de descans, cosa que provoca un pitjor estat de salut i limita la seva participació en la vida associativa o política comunitària.

Les dades analitzades també han apuntat que el poder adquisitiu i el risc de trobar-se en situació de pobresa o patir vulnerabilitat econòmica també són factors que determinen les hores de dedicació al treball domèstic i de cures, especialment per a les dones.

2.4. Els usos del temps al Nord global: el final de la cadena. El cas de Catalunya

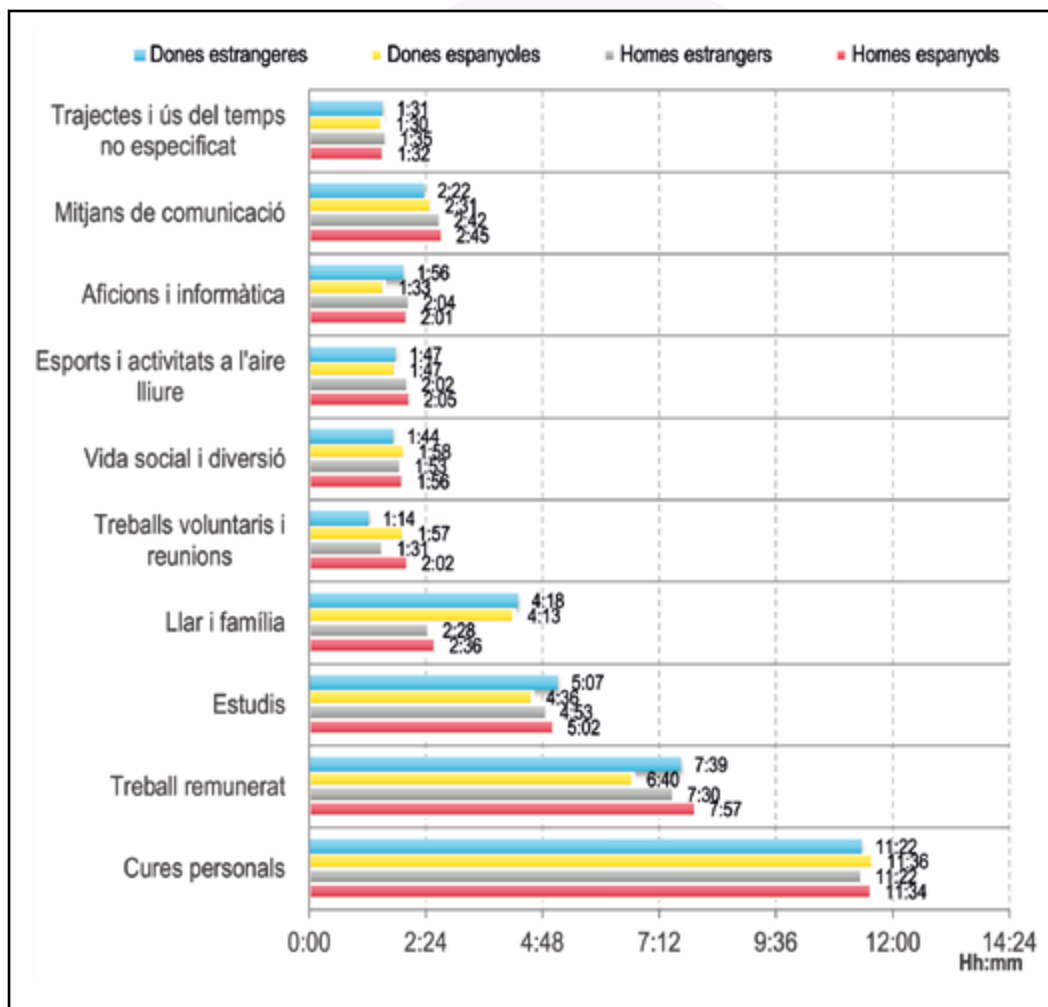
En aquest apartat es presenten les dades entorn els usos del temps als països del nord, principals receptors dels fluxos migratoris, i per tant, destinació i final de les cadenes globals de cura. Concretament, centrarem la mirada en Catalunya.

En el cas dels usos del temps, les següents dades mostren com el gènere i la procedència són factors clau que determinen com organitzem les nostres tasques quotidianes. Així, el següent gràfic mostra com pel que fa al temps de treball remunerat i al temps de treball destinat a la llar i la família, que fa referència al treball domèstic i de cures, la nacionalitat -que denota l'experiència migratòria- determina les hores diàries destinades a aquestes tasques. Respecte al temps destinat a la llar i la família, el sexe té un efecte més fort que la procedència, ja que les dones, ja siguin nacionals o estrangeres dediquen més temps diari a aquest treball, del que ho fan els homes. En relació al temps destinat al treball remunerat, les dades mostren com els homes autòctons són els que més hores hi dediquen al dia, mentre que les dones que compleixen aquesta condició són les que menys temps hi destinen. Pel que fa a les persones migrants, les dones hi destinen més hores que els homes, però amb molt poca diferència. Aquestes dades mostren com les dones migrants són les que acumulen una càrrega total de treball més elevada.

Cal destacar també les xifres relatives al temps de dedicació a la vida social i diversió, on l'experiència migratòria és la que determina el temps a aquesta activitat. Així, tant homes com dones amb nacionalitat espanyola hi destinen més temps, en relació al temps que hi destinen les persones migrants. Les dades del temps dedicat als treballs voluntaris i reunions mostren també aquesta tendència, tot i que en aquest cas, els homes, tant els autòctons com els migrats, destinen més temps a aquesta activitat del que ho fan les dones.

Així doncs, les dones migrants són les que tenen un menor accés al temps lliure i de descans o a altres activitats imprescindibles per al desenvolupament sa del conjunt de les activitats de la vida quotidiana, i per tant, l'experiència migratòria sovint va acompanyada d'una manca de temps amb implicacions en tots els àmbits de la vida quotidiana.

Gràfic 3 Participació i durada mitjana de les activitats diàries per sexe i nacionalitat. Catalunya, 2011

Font: Idescat, Enquesta dels Usos del Temps.

Més enllà del temps destinat a les tasques domèstiques i de cura que es porten a terme en l'àmbit de la llar, el treball domèstic i de cures remunerat és una de les principals opcions per a les dones migrants. Així, actualment es calcula que a Catalunya hi ha aproximadament 47.000 treballadores de la llar de nacionalitat estrangera que representen aproximadament la meitat de les dones que es dediquen laboralment a aquesta activitat -el 50,7%-. Alhora, xifres de Garrell i Bertran (2017) apunten que mentre només el 3,3% de les dones espanyoles es dediquen a aquesta activitat laboral, aquesta proporció s'eleva fins al 23,8% entre les dones estrangeres.

Una de les implicacions de dedicar-se al treball domèstic i de cura de manera remunerada és la desigualtat salarial en relació als homes, i també en relació a les dones autòctones. Alhora, aquest treball implica sovint una precarietat molt elevada pel que fa a la seguretat laboral, relacionat directament amb la situació administrativa irregular de les persones migrants, que les deixa sense drets, i que impossibilita sovint trobar feina en altres àmbits menys precaritzats i que gaudeixen d'una proporció molt més baixa d'informalitat.

La pobresa de temps.

Vincle amb la cadena global de cures

3 Dimensions i fenòmens clau: definint un marc per comprendre a realitat de les dones migrants en les cadenes de cures

3.1. Dimensions clau: Temps, treballs, cures i pobresa

L'objectiu d'aquest informe és aprofundir en la pobresa del temps des d'una perspectiva feminista i situar-la en el marc de la cadena global de les cures. Per fer-ho, és necessari determinar què entenem pels diversos elements clau en aquest àmbit: temps, treballs, necessitats de cures i pobresa.

Tot i que tradicionalment **el temps** s'havia entès com una realitat natural, la perspectiva sociològica ha posat en evidència que, en realitat, és una construcció social: la seva concepció no és estàtica, sinó que s'ha anat modificant al llarg del temps. La manera com s'entén en l'actualitat s'inicià amb la industrialització, quan aparegué la necessitat d'organitzar la societat amb l'horari laboral al centre, deixant en un segon pla altres tipus de temps, com el temps lliure o el temps dedicat a l'àmbit domèstic i de les cures (Elias, 1989).

És al voltant dels anys setanta que el concepte “temps” comença a tenir pes per analitzar l'organització social i es fa evident la seva rellevància amb les diferents reivindicacions socials per reduir la jornada laboral, com ara la reivindicació de la jornada de laboral de 35 hores. (Moreno, 2008b).

La sociologia clàssica ha apuntat que és un concepte complex i pluridimensional (Duran i Carrillo, 2018). Tot i que el temps es pot considerar un recurs igualitari, ja que cada dia té 24 hores per a totes les persones, alguns i algunes científiques socials han mostrat diferències en l'ús del temps en diferents sectors socials. Aquestes diferències tenen un impacte en el benestar de les persones i, a més, les jerarquitzava en diferents posicions socials (Moreno, 2008b). En aquest sentit, són coneguts els estudis de la sociologia i l'economia feminista que utilitzen l'ús del temps per mostrar la desigualtat de gènere, ja que homes i dones dediquen i es distribueixen el temps de manera diferenciada seguint les responsabilitats i atribucions que socialment s'han atribuït a cada gènere (Duran, 2010; Larrañaga et al., 2011; Torns et al., 2007; Moreno, 2008a).

De fet, la relació entre temps i treballs és una temàtica clau en els estudis de les disciplines feministes. **El treball** és un terme que tradicionalment s'ha associat al mercat laboral i ha estat utilitzat com a sinònim d'ocupació (Carrasco et al., 2011), i s'ha atribuït, simbòlicament, als homes i al rol masculí. A partir dels anys vuitanta del segle passat, sorgeix una ruptura epistemològica i es comença a parlar de “treballs”, en plural, per tal d'encabir, a

més del treball mercantil i remunerat, l'anomenat treball no remunerat associat a l'àmbit privat —a la llar— i tradicionalment vinculat a les dones i al rol femení. Per explicar la presència de les dones en el treball remunerat i en el no remunerat, s'ha utilitzat el concepte “doble presència” (Balbo, 1994). Altres autores també han parlat de “triple presència” per referir-se a la presència en l'àmbit remunerat, no remunerat i a la participació política i/o social (Sagastizabal i Legarreta, 2016). El concepte de “càrrega total de treball” fa referència a la suma de treball remunerat i no remunerat.

Des de l'economia feminista s'ha destacat que les anàlisis econòmiques majoritàries se centren en l'àmbit laboral, tot ignorant la clara dependència del treball remunerat respecte del no remunerat, és a dir, la dependència entre la producció i el procés de reproducció de la força de treball. Per tal de poder produir, així com per satisfer diferents necessitats humanes i per sostenir la vida humana, és imprescindible que des de la llar es proveeixi una sèrie de béns, serveis i activitats (Carrasco, 2006).

Si bé és cert que el concepte de treball que es realitza en l'àmbit domèstic i la manera com s'ha d'anomenar han estat temes llargament debatuts¹, el treball de la llar o domèstic i de cures es pot definir com el conjunt d'activitats que tenen la finalitat de cuidar, o bé com els processos per cobrir la gestió i el manteniment de la llar i els seus membres. Això inclou tasques com les següents: el treball d'infraestructura (netejar la llar, anar a comprar o preparar el menjar per a tots els membres de la llar), les tasques de càrregues reproductores (com atendre les criatures, les persones grans o les persones dependents) i, finalment, les tasques d'organització (com ara planificar totes les tasques que cal fer per al desenvolupament normal del dia a dia de la llar i de les persones que la integren o organitzar el temps d'oci) (Torns et al., 2007).

A més d'una part instrumental o material, el treball domèstic o de cura també té una part de suport emocional i de manteniment dels vincles humans, associada a un sentit del deure moral respecte de les persones properes que experimenten les dones (Vega, 2016). A més d'aquesta diferència amb el treball remunerat, n'hi ha d'altres. Els treballs remunerats tradicionals s'han entès des d'una lògica temporal diacrònica (es fa una cosa després de l'altra), mentre que les tasques domèstiques i de cures es pensen de manera sincrònica (es fan de forma simultània) i, a més, són molt intensives pel que fa al temps (Legarreta, 2014).

La noció de **cures** va més enllà de la idea de l'existència d'un treball no remunerat. Ens permet pensar en les persones que componen la societat com a persones amb necessitats (i mai totalment autònomes) i amb vincles (i mai totalment independents), que han de ser satisfets mitjançant les cures. En aquest marc, Carol Thomas (2011) exposa que les cures

1. S'han fet un gran nombre de definicions del concepte “cures”. Per a més informació, vegeu, entre altres, Carrasco et al. (2011), Thomas (2011), Vega (2016), Precarias a la Deriva (2004) o Izquierdo (2004).

poden entendre's com una prestació remunerada de suport que implica tant el treball com els afectes, que normalment és realitzada per dones i que pot donar-se tant en l'esfera pública com en la privada. També des d'una visió àmplia, s'ha plantejat la noció de cures des de la noció de vulnerabilitat universal i interdependència, ja que totes les persones en necessitem al llarg de la nostra vida i per sostenir el nostre benestar (Pérez Orozco, 2019).

Si entenem les cures com una necessitat social fonamental, cal també relacionar-les amb el paper de l'Administració, que hauria de tenir l'obligació de garantir-les a totes les persones, independentment del seu estatus familiar o econòmic. És en aquest sentit que s'utilitza el concepte "*social care*", desenvolupat per Mary Daly i Jane Lewis (2011). Es destaca les cures com una responsabilitat pública que ha de respondre a un dret ciutadà. Aquesta anàlisi de la responsabilitat social de la cura implica tenir en compte diversos elements. En primer lloc, la cura com a treball: cal saber qui la fa, si es fa de manera remunerada o no, i el paper de l'Estat en aquest treball. En segon lloc, cal tenir en compte l'aspecte ètic i normatiu d'aquesta activitat, fixant-se en les relacions socials de cures i el paper de l'Estat per canviar-les o consolidar-les. Per últim, cal conèixer els costos emocionals i financers que comporten les cures als diferents actors implicats (Keller i Sol, 2019).

Les cures interpretades d'aquesta manera tenen una relació estreta amb la qüestió de la **pobresa**. El concepte "pobresa", que de manera molt general pot definir-se com la manca de benestar, està permanentment en discussió i ha experimentat una evolució en la seva caracterització en que ha passat de visions més simples (basades principalment en l'àmbit monetari com la renda, els ingressos o el consum) a d'altres de més multidimensionals, que han inclòs altres recursos materials no monetaris així com dimensions simbòliques, culturals o polítiques (De la Fuente et al., 2017).

La multidimensionalitat en la conceptualització de la pobresa fa aquesta idea més permeable a la perspectiva de gènere i permet, entre altres coses, encabir-hi la dimensió del temps. Tanmateix, aquesta dimensió no ha estat habitualment incorporada. Algunes de les definicions o indicadors més reconeguts, basats en la teoria de les capacitats d'Amar-tya Sen i Martha Nussbaum, no han inclòs el temps com una dimensió de privació del benestar i el desenvolupament de les capacitats. És el cas, per exemple, de l'Índex de Desenvolupament Humà (IDH), elaborat pel Programa de Nacions Unides per al Desenvolupament (PNUD), que es va desenvolupar a la dècada de 1990 i incorpora variables com l'educació, l'esperança de vida i els ingressos. El mateix passa amb l'Índex de Pobresa Multidimensional de la Iniciativa d'Oxford per al Desenvolupament Humà i la Reducció de la Pobresa (OPHI), que inclou l'educació, la salut i el nivell de vida. Tampoc l'europea Taxa de Risc de Pobresa o Exclusió Social (ARPE), que incorpora renda, ocupació i consum, fa referència al temps.

Alguns dels debats sobre com entenem i mesurem la pobresa són importants i s'han traslladat també a la conceptualització del temps com a factor de benestar; en concret, par-

lem del debat sobre si la pobresa ha de ser considerada en termes absoluts o relatius. En el primer cas, existiria un sol llindar de pobresa, vàlid a escala universal; en el segon, la pobresa depèn del context, les pràctiques culturals i el nivell de vida de cada població. Un segon debat, que ha esdevingut clau des d'un punt de vista de gènere, és si la pobresa s'ha d'analitzar a nivell de llar o a nivell individual. És a dir, si són les famílies les que són pobres o benestants, o bé són les persones les que ho són. La primera aproximació entén que els recursos es comparteixen a les llars i que les persones adultes hi prenen decisions econòmiques conjuntes, raons per les quals no es poden analitzar els individus aïlladament. La segona aproximació considera que dins les llars es produeixen desigualtats i relacions de poder i, per tant, l'estatus de benestar de les persones adultes ha de poder ser analitzat de forma individual, tenint en compte que tant el mercat com la família poden ser factors d'enriquiment o d'empobriment. Aquesta segona perspectiva permet incorporar-hi sensibilitat de gènere, tot i que ha estat escassament desenvolupada. Cal tenir en compte que una visió individual necessàriament s'ha d'integrar amb una consideració de la llar com a unitat de consum i d'atenció de necessitats (cura) de persones dependents i/o sense ingressos propis com ara els infants. (De la Fuente et al., 2017).

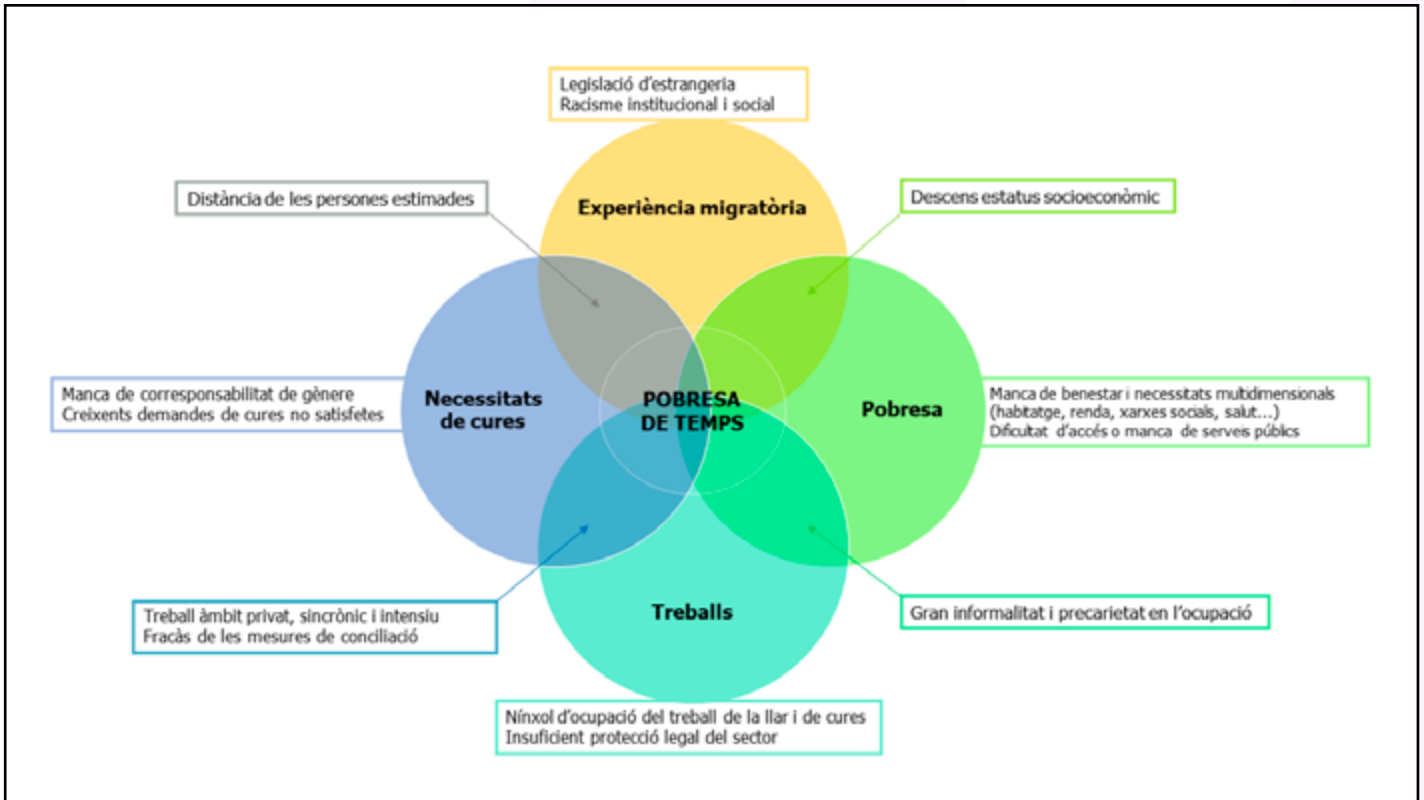
Duent a terme anàlisis individuals, ja als anys setanta es van fer passes per trencar la ceguesa de gènere de la idea de pobresa i va començar a conceptualitzar-se l'anomenada feminització de la pobresa. Inicialment, aquesta expressió es referia al fet que la pobresa té més incidència en les dones que en els homes. Però aquesta idea ha anat evolucionant cap a una perspectiva de gènere on es posa sobre la taula que l'empobriment femení té causes estructurals i que és una expressió de la desigualtat de gènere. Així, les desigualtats en els treballs (remunerat i no remunerat) són un factor explicatiu clau. També les dones tenen menys accés als recursos adquirits al mercat que els homes, degut als menors ingressos tant del treball remunerat com de les prestacions públiques (Pérez Orozco, 2003).

3.2. Interacció de les dimensions d'anàlisi en l'experiència de les dones migrants cuidadores: la cadena global de les cures

En el marc d'aquest estudi és important analitzar com les dimensions socials anteriorment presentades (pobresa, treballs, cures) interactuen i constitueixen el que s'ha anomenat cadena global de les cures, i com aquesta realitat determina les condicions de vida de les dones migrants i dedicades al treball domèstic i de cures. Així doncs, tal com es mostra a la figura 1, són molts els fenòmens que apareixen quan creuem el factor migratori amb el de la dualitat treball remunerat - no remunerat, la pobresa i les necessitats de cures (el que, en el context actual, anomenem crisi de les cures).

Figura 1.

**Efectes en la vida de les dones migrants cuidadores:
la necessitat de cures, la pobresa, els treballs i l'experiència migratòria**

Font: elaboració pròpia

Com ja hem dit, les cures han estat enteses tradicionalment com una responsabilitat eminentment femenina, vinculada a l'esfera privada i a la llar. Aquesta idea ha impregnat la definició dels estats de benestar europeus, sobretot els del sud, que s'han basat en un model familiarista (Salido i Moreno, 2007), en què les famílies es fan càrrec d'aquestes tasques i la corresponsabilitat és un problema privat, aliè a l'Administració. D'aquesta manera s'explica la infradotació de recursos -estructural del que podria ser considerat, en realitat, el quart pilar del benestar (conjuntament amb la salut, l'educació i les pensions) (Comas d'Argemir, 2015; Ezquerra, 2019). Actualment el percentatge de recursos públics dedicats a les polítiques socials i a àmbits com la dependència o l'educació entre els 0 i 3 anys és molt baix en relació amb altres models de benestar, en particular amb el model nòrdic. El tipus de polítiques que s'han desenvolupat no han respost a la necessitat de desplaçar el pes de les famílies com a principals institucions cuidadores, sinó que les han complementat o compensat (Rodríguez Cabrero, 2007).

En les últimes dècades, s'han produït diferents transformacions sociodemogràfiques als països del nord global que, juntament amb la manca de recursos destinats a polítiques

socials i l'absència de corresponsabilitat dins de les llars, han fet patent el trencament del precari equilibri per a la realització de les tasques de cura. Els canvis més evidents han estat l'augment de la demanda de cures, sobretot degut a l'envelliment demogràfic, i una major participació de les dones en el mercat de treball (Del Río, 2004). Altres canvis han estat la disminució dels llaços comunitaris i les modificacions dels models tradicionals de llar. En aquest nou escenari s'ha evidenciat un desajust entre la creixent demanda de cures i la seva provisió. Per analitzar aquest fenomen del nord global, la literatura ha fet referència a la crisi de les cures (Gálvez, 2016; Benería, 2008; Pérez Orozco i Gil, 2016)

Aquests canvis en les necessitats de cures han tingut un impacte en la redistribució dels treballs. El fet que un percentatge elevat de dones adultes realitzin treballs remunerats ha fet que no es puguin dedicar de manera central als treballs no remunerats. Però la manca de compromís de l'Administració pública i de redistribució de les cures en l'interior de les llars ha fet que la problemàtica es resolgui individualment. Per això s'ha produït —sobretot a partir de la segona meitat de segle XX (Roca, 2019; Recio et al, 2015)— una externalització i mercantilització de les cures domèstiques, en bona part a través de la contractació d'una tercera persona aliena a la unitat familiar, generalment una altra dona de classe social inferior. Així, la crisi de les cures ha tingut un impacte en el perfil de persones que realitzen aquests treballs. En aquest àmbit específic, ha crescut la importància de les jerarquies de renda, ètnia o origen, que s'han combinat amb la tradicional jerarquia de gènere (Gálvez, 2016; Vega, 2016).

Algunes teòriques han argumentat que actualment no és possible analitzar l'organització social de les cures sense tenir en compte el context de globalització i migració internacional (Martínez Buján, 2011). En aquest sentit, els estudis amb perspectiva de gènere han fet incís en l'anomenada feminització de les migracions. Aquest concepte fa referència al fet que en molts casos les dones han estat protagonistes (i no acompanyants d'homes) a l'hora d'emprendre un projecte migratori. Són subjectes actius en la decisió de migrar i, en alguns casos, tenen diferents motivacions per fer-ho que els homes.

Les necessitats de cures al nord i el fet migratori, fruit de la desigualtat nord-sud, ha provocat les anomenades cadenes globals de les cures o d'afecte (Hochschild, 2001). Aquest concepte es refereix a les xarxes transnacionals que s'estableixen per sostenir quotidianament la vida i a través de les quals les llars i, dins d'aquestes, les dones, es transfereixen cures d'unes a altres basant-se en eixos de jerarquització social (Pérez Orozco, 2014; 68). Concretament, es fa referència a la manera com algunes de les dones que decideixen migrar del sud global deixen en mans d'altres dones les responsabilitats de cures en l'origen (com podrien ser filles i fills, mares, pares, etc.), i es fan càrrec de part de les cures del nord global. Aquestes cadenes de cures també poden succeir a l'interior dels estats, ja que moltes dones marxen del món rural a l'urbà dins del mateix país tot assumint i transferint tasques de cura (La Directa, 2019).

Les desigualtats nord-sud es tradueixen, en els països del nord, en un biaix colonial o neocolonial que és present en la legislació en matèria d'estrangeria² i tenen un gran protagonisme les condicions en què es produeix la migració. La regulació està destinada controlar i restringir el fet migratori i s'orienta cap al càstig de les persones migrants.³ Aquesta legislació exposa que per tal d'accedir a la regularització s'han de complir certs requisits: cal un mínim de tres anys de residència a l'Estat espanyol (demostrat a partir de l'empadronament) i un contracte de treball signat que no sigui inferior a un any a jornada completa. Així doncs, aquesta legislació, tal com expressa Wendy Espinosa, promou un continu estat d'exclusió per a les dones migrants dins d'aquesta societat tot avalant l'existència de la feina submergida (Espinosa, 2019, 105).

Per obtenir ingressos cal treballar en condicions d'informalitat i, per tant, en ocupacions sense protecció legal: les jornades de treball són molt llargues, els salaris són baixos, no existeix cap protecció en cas de contingència i són feines poc o gens reconegudes socialment. Així, les dones que han emprès un projecte migratori des de països del sud global es troben en una situació de pobresa al nord global. Aquesta pobresa pot, de fet, anar aparellada a un descens del seu estatus socioeconòmic d'origen. Tot i que gran part d'aquestes dones tenen una formació o professió reconeguda, un cop arriben als països del nord, a causa de la manca d'oportunitats, limitacions legals i estereotips racistes i sexistes, amb molta freqüència han de realitzar tasques poc qualificades o reconegudes (Espinosa, 2019).

El treball domèstic o de cures d'infants i persones grans (formal o informal) és un dels sectors més ocupats per dones immigrants als països del nord global. Aquesta especialització té a veure amb un imaginari col·lectiu sexista i racista que els atribueix una actitud servicial (i, en funció de l'origen, també amb predisposició a cuidar). També cal tenir en compte que quan les cures no estan ni socialment ni econòmicament valorades, la seva realització recau en les persones que tenen menys capacitat d'elecció o decisió (Pérez Orozco, 2010, 6). La manca de reconeixement de la importància d'aquest treball està lligada a la informalitat, fet que dificulta el pas a la regularització administrativa. Encara més, aquest menysteniment de les cures està també implícit en la legislació en matèria laboral, que situa aquesta ocupació en un règim especial que aboca aquestes tasques a la precarietat⁴ i, com hem dit, a les dones que les realitzen, a la pobresa —no només d'ingressos, sinó també de temps.

2. Per a més informació: Reial decret 557/2011, de 20 d'abril, per el qual s'aprova el Reglament de la Llei orgànica 4/2000, d'11 de gener, sobre drets i llibertats dels estrangers a Espanya i la seva integració social, després de la reforma mitjançant la Llei orgànica 2/2009.

3. De fet, una de les seves eines és la deportació, que alhora comporta la prohibició d'entrar al país durant 10 anys, previ internament en un centre d'internament d'estrangers (CIE).

4. La legislació que regula el treball de la llar és el Reial decret 1620/2011 i la Llei 27/2011. Alguns dels trets principals són els següents: no es reconeix la prestació d'atur en aquests casos, fet que afebleix molt la capacitat de negociació de les treballadores, ja que la part contractant pot al·legar en qualsevol moment l'extinció del contracte sense excuses. A més a més, aquest treball no es veu protegit per la legislació en matèria de prevenció de riscos laborals, ni hi ha una regulació de les hores de treball (Fulladosa-Leat et al. 2019).

A més, val a dir que les mesures que s'han desplegat en matèria de temps s'han centrat en l'anomenada conciliació⁵ entre el temps que es dedica al treball remunerat i a l'àmbit familiar. Aquestes mesures continuen situant en el centre el temps productiu. Les crítiques que s'han fet van enfocades cap a les dones i s'enfoquen les solucions centrant-les en permisos, reduccions de jornades i excedències. Tanmateix, aquestes polítiques no tenen en compte les dones que estan en situació d'irregularitat i d'informalitat, ja que només serveixen per a les que tenen un contracte laboral, treballen com a professionals i tenen una ocupació amb unes bones condicions laborals. És a dir, per a les que no tenen por de posar en risc la seva estabilitat laboral (García, 2017)

En matèria de legislació, la regulació espanyola no ha incorporat els requisits de les organitzacions internacionals en relació amb el treball domèstic. L'any 2011, Organització Internacional del Treball (OIT) va adoptar el Conveni 189⁶ sobre les treballadores i els treballadors domèstics i la recomanació 201, amb l'objectiu de desenvolupar una regulació d'aquesta activitat i establir-hi les obligacions i els drets dels seus treballadors i treballadores (pel que fa a horaris, salari, edat mínima de treball...). Aquest conveni només ha estat ratificat per 27 països i l'Estat espanyol no és un d'ells.

L'OIT (2014), en l'informe “The right to rest for domestic workers – Setting a floor”, va mostrar el difícil equilibri entre treball i vida de les persones que treballen en l'àmbit domèstic. En general, les seves jornades són menys predictibles i són extremadament llargues —en alguns casos més de 60 hores setmanals—, fet que s'agreuja quan les treballadores viuen a la llar de la persona contractant. A més a més, en alguns contextos les treballadores no tenen dret al descans setmanal i el temps per dormir és insuficient o interromput. L'estudi va remarcar les conseqüències que podia tenir aquesta manca de temps de les treballadores domèstiques. Aquesta situació pot tenir un clar impacte en la salut, com a resultat de la fatiga física o mental, i fins i tot fer augmentar la probabilitat de patir certes malalties (diabetis, malalties cardíques o depressió). Les hores excessives de treball també afecten la capacitat de les treballadores per realitzar les diferents tasques, i fins i tot poden provocar una major quantitat d'accidents laborals.

Més enllà d'aquest estudi, i de l'àmbit estrictament laboral, la pobresa del temps (i el poc poder de decisió sobre aquest tema) té importants conseqüències en el benestar de les dones que treballen en el sector domèstic o de les cures: dificultats per generar altres vincles més enllà de l'espai de treball, per tenir un oci de qualitat, per educar-se o per participar en l'espai públic. A més, tenen problemes d'accés a diferents tipus de serveis

5. Per altra banda, al sud d'Europa van sorgir les anomenades polítiques de temps, tenint en compte la vida quotidiana, que, tot i desenvolupar-se en el terreny urbà, no han acabat de supeditar la lògica productivista inherent a la societat.

6. Per a més informació sobre el Conveni 189, accediu a: <https://www.ilo.org/legacy/spanish/buenos-aires/trabajo-infantil/resource/docs/sabermas/normativa/c189.pdf> (última visualització 10/01/2020)

(com ara en matèria de salut, educació, serveis socials...).⁷ En aquest sentit, el conjunt de fenòmens que s'han assenyalat prèviament provoquen la pobresa de temps que pateix concretament aquest col·lectiu. Com s'ha vist, és fruit de les desigualtats i discriminacions en diversos àmbits i té com a clara conseqüència una important pèrdua de benestar i de qualitat de vida.

En aquest sentit, el Conveni 189 de l'OIT, afirma que els estats signants han de prendre mesures per garantir la igualtat de tracte entre els i les treballadores de la llar i les persones treballadores en general, també pel que fa al temps. Segons aquest article, tenint en compte les característiques especials del treball de la llar, caldria compensar les hores extres atorgant períodes de descans diari i setmanal i vacances anuals pagades. Ha d'haver-hi un descans d'almenys 24 hores consecutives i el temps d'espera ha de considerar-se temps de treball. Per la seva banda, la recomanació núm. 201 conté una sèrie de disposicions addicionals sobre el registre d'hores, el descans per dinar i les hores de compensació quan es treballi durant el període de descans diari o setmanal.

En resum, la pobresa del temps en el col·lectiu de dones migrants treballadores domèstiques i de cures és un factor clau en el seu benestar i aquesta realitat no pot ser entesa sense tenir en compte la manera com el treball, les necessitats de cura, les migracions i la pobresa interactuen específicament sobre aquest col·lectiu a través de la cadena global de cures.

7. Algunes institucions, com l'Ajuntament de Barcelona, i gràcies a la mobilització dels col·lectius de treballadores de la llar i les cures, han ampliat els horaris d'alguns recursos durant els caps de setmana per adaptar-se a aquestes situacions.

4 La pobresa de temps: una idea, diverses aproximacions

El benestar no depèn només dels recursos econòmics i de l'accés als serveis públics, també del temps disponible per cobrir les necessitats en l'àmbit domèstic, de cura, de recreació, descans i laboral. La Declaració Universal dels Drets Humans (1948) a l'article 24 estableix que tota persona té dret al descans, a gaudir del temps lliure, a una limitació raonable de la duració del treball i a vacances periòdiques remunerades.

El temps és un recurs en relació al qual existeixen greus privacions i importants desigualtats socials (Blacken i Wodon, 2006; García 2017). Per exemple, l'ús que es fa del temps ens mostra l'existència de desigualtats de gènere – tal com s'ha mostrat a l'apartat 2 -. Les privacions de temps tenen importants conseqüències: si bé per algunes persones podria ser un problema lleu, per qui en pateix una privadesa greu pot provocar danys permanents. La manca de temps, seguint l'enfocament de les capacitats d'Amartya Sen, pot tenir com a resultat la insatisfacció o satisfacció deficitària de les necessitats humanes i l'escàs desenvolupament de les capacitats i potencialitats de l'ésser humà. A més, la manca de disponibilitat de temps de les persones adultes pot tenir un impacte clar en els nens i nenes (Maier, 2016)

En termes generals, segons Merino i Arce (2015; 5), la pobresa del temps se sol referir a la situació en què una persona enfronta una càrrega considerable de tasques o demandes que disminueixen la capacitat per prendre decisions sobre com assignar el temps. O, en altres paraules, com una restricció en l'autonomia i la llibertat de l'individu per decidir com distribuir el seu temps (Patiño, 2017). D'aquesta manera s'ha d'entendre com un àmbit clau per dimensionar el benestar de les persones.

Però, cal tenir en compte que la pobresa de temps, igual que la pobresa en general (Chant, 2003), no és un concepte políticament neutral i està obert a diferents definicions, eines i maneres de representació. Així doncs, encara no existeix un consens generalitzat per fer referència i cadascú el defineix segons uns criteris diferents (Merino i Arce, 2015; Maier, 2016; Damián, 2015). Per exemple, en les anàlisis sobre pobresa de temps de caràcter quantitatiu es basen en llindars de carència de temps absoluts (independent del context en que es visqui), o bé relatius (i calcular en funció del temps disponible o no disponible en la pròpia societat). També hi ha estudis que es decanten per una perspectiva individual mentre que n'hi ha que analitzen la pobresa de temps a nivell de la llar, entenent que dins d'aquesta es reparteixen tots els recursos, inclòs el temps⁸.

8. Per veure una recopilació de diferents estudis segons els llindars, les dimensions i nivell d'anàlisi (la llar o individual), veure Maier (2016; 15).

La diversitat més important pel que fa a la **conceptualització de la pobresa de temps** és la que té a veure amb les dimensions que inclou aquest problema social. Hi ha tres tipus d'aproximació a aquesta qüestió: les unidimensionals, les bidimensionals i les multidimensionals (Merino i Arce, 2015; Maier, 2016). Els enfocaments unidimensionals tenen en compte només la variable de temps per determinar si una persona o una llar és pobre de temps o no, per tant distingeixen entre les persones amb dèficit de temps i les que no en pateixen, sense tenir en compte altres dimensions de la vida. Els enfocaments bidimensionals tenen en compte conjuntament el temps amb una altra dimensió clau: els ingressos. Així, pressuposen que temps i diners poden funcionar en certa manera com a vasos comunicants i per tant tenir recursos o no tenir recursos econòmics és un factor clau en què la carència de temps sigui més o menys lliurement triada. Per últim, els enfocaments multidimensionals comprenen que el temps és una dimensió més per captar el benestar de les persones. En aquest cas, el temps és contemplat a partir d'una visió unidimensional o bidimensional s'integra dins de nocions més àmplies de benestar.

4.1. Aproximacions unidimensionals de la pobresa de temps

Un dels autors que es destaquen com a pioners en l'estudi del temps és Becker (1965) qui, a la dècada dels anys 60 va abordar aquesta qüestió des d'una perspectiva econòmica: per tal de garantir el consum és necessari conèixer el temps que es dedica als treballs. L'anàlisi econòmica de la llar per part d'aquest autor seguia els propòsits de la teoria neoclàssica entenent el temps com un bé escàs (Moreno, 2007a). Però, sota la seva perspectiva, per arribar al nivell de consum pertinent, cada individu dins de l'estructura familiar decideix de manera racional com maximitza la seva utilitat i com assigna el seu temps en relació a les activitats de mercat i no mercat per poder arribar a un nivell de consum desitjat. Aquest enfocament ha estat posteriorment criticat: no hi ha una elecció racional en com es distribueix el temps en el treball remunerat i no remunerat. Cal tenir en compte que la manera en com es destina el temps dependrà de diferents qüestions, com ara els aspectes sociodemogràfics, els factors culturals i els rols de gènere, els ingressos o les infraestructures disponibles (Merino i Arce, 2015).

Posteriorment hi ha hagut aproximacions unidimensionals que han aprofundit en l'anomenada pobresa de temps, amb l'objectiu d'identificar de qui es podria considerar pobre de temps i que no ho seria, basant-se en la variable temporal. Per exemple existeixen anàlisis que aborden la pobresa de temps de manera similar a com es calcula la taxa de risc de pobresa. En aquest sentit es considera pobre de temps aquella població activa econòmicament, que tingui menys del 60% de la mediana de temps lliure (Chatzitheochari i Arber,

2012 a Merino i Arce, 2015). Altres, com Bardasi i Wodon (2006), prenen en consideració el còmput total d'hores de treball, tenint en compte el remunerat i el no remunerat, i estableixen dues línies de pobresa, per una banda, la que estableix el llindar d'1,5 vegades la mitjana i, per l'altre, el de 2 vegades aquesta. Aquestes anàlisis, de tipus relatiu, permeten conèixer les persones que tenen poc temps lliure (o treballen massa hores) en relació a la resta de persones (mesura relativa de la pobresa de temps).

A més a més, les aproximacions unidimensionals, alimentades en bona mesura per les enquestes dels usos dels temps, han permès introduir la perspectiva de gènere en el camp d'estudi (Maier, 2016; Merino, 2010). Les Enquestes d'Usos dels Temps han evidenciat que les dones inverteixen més quantitat de temps en les activitats no remunerades, afectant al temps que es disposa per altres activitats. Els estudis fets amb aquestes eines han fet una clara aposta per visibilitzar el treball no remunerat, és a dir, aquell invertit en activitats domèstiques i de cures. Per tant, han permès mostrar com un factor clau de la desigualtat de gènere, quan les dones participen en el mercat de treball, és la sobrecàrrega fruit de la realització de treball no remunerat - tal com hem vist a l'apartat 2 -.

Les visions unidimensionals aporten llum sobre la distribució desigual de les activitats dins de la llar, però poden oblidar altres factors de desigualtat. En concret, la distinció entre una escassetat de temps lliurement triada i una de determinada per les condicions materials de vida. Com podem diferenciar entre una persona que té una àmplia mancança de temps perquè no pot escollir i altres que treballen moltes hores de forma voluntària, per exemple, per tenir una vida amb luxes materials?

Per tractar de superar aquest problema metodològic, algunes autores i autors han tractat de superar aquest biaix a partir de les aproximacions bidimensionals a la pobresa de temps, definint un nou marc que permeti definir de forma diferent el llindar que separa la població amb pobresa de temps i la població que no pateix aquesta situació.

4.2. Aproximacions bidimensionals de la pobresa de temps

Els estudis des de l'òptica bidimensional integren en l'anàlisi els dèficits en temps i en ingressos econòmics. De manera genèrica es parteix de la idea que existeix un *trade-off* entre el temps dedicat al mercat remunerat i el que es dedica a activitats relacionades amb el temps lliure, per tant existeix una forta vinculació amb la manca d'ingressos (Patiño, 2017).

Una gran part d'aquestes aproximacions parteixen de la idea que comptar amb un ingrés més alt comporta una reducció del temps en activitats no remunerades (netejar, comprar, cuinar, menjar, cuidar a d'altres persones...), ja que algunes d'aquestes es poden realitzar a partir de la subcontractació. Al mateix temps es fa evident que no tenir prou recursos comporta haver d'invertir més temps en el treball remunerat sense reduir el no remunerat, sacrificant gran part del seu temps lliure.

Partint de les mesures que contemplen temps i ingressos, es poden distingir aquelles que estableixen l'entrecreuament de la pobresa de temps i d'ingressos i on es pot identificar qui són pobres en cada dimensió (establir que poden existir persones pobres de temps i d'ingressos, pobres de temps i no d'ingressos, no pobres de temps i pobres d'ingressos i no pobres de cap de les dues coses). D'altres que estableixen una línia ajustada de la pobresa per temps, parteixen del propòsit que si hi ha dèficit de temps, es pot compensar amb la compra de béns i serveis que serveixin per compensar o substituir directament el treball no remunerat. I, per últim, les que consideren de manera conjunta el temps i l'ingrés combinant ambdues dimensions (Arce i Merino, 2010).

L'estudi pioner *The time-poor: A new look at poverty* de Vickery (1977) assumeix que les llars necessiten uns ingressos mínims i alhora un temps destinat a la producció domèstica. Per tant, sota aquest prisma, no només l'ingrés o el temps és suficient per aproximar-nos a l'anàlisi el benestar de la població. La seva proposta és establir una línia de la pobresa ajustada a partir del temps, introduint la quantitat de diners necessària per pagar béns i serveis que substitueixen el treball domèstic, si no es pot realitzar a partir d'hores de la llar (Damián, 2005). Tracta, a més, de separar aquelles llars que poden decidir ser pobres (tenint en compte el temps i els ingressos) – augmentat les hores en el treball remunerat o bé mitjançant la contractació de serveis i béns per reduir el dèficit de temps – dels que no poden escollir. Així, hi haurà llars que podrien reduir el seu dèficit de temps renunciant a part dels seus ingressos, tot i que s'entén que no totes les activitats poden ser substituïbles (Maier, 2016).

Tot i la importància de l'estudi anteriorment esmentat, han sorgit diverses crítiques al respecte i estudis que han tractat de superar alguns dels baixos mostrats. La més important és la que posa de manifest el fet de tractar la pobresa de temps com un fenomen que s'experimenta a la llar, sense tenir en compte les desigualtats dins la unitat familiar, tal com han mostrat altres estudis amb perspectiva de gènere. Però també d'altres crítiques han assenyalat que menysvalora la quantitat de temps lliure necessari per al benestar i el cost econòmic del treball domèstic i de cura (Damián, 2013); o bé obvia la capacitat que tenen els treballadors i treballadores remunerades per decidir quin temps s'ha d'invertir en l'àmbit laboral, com en una situació amb molt d'atur o de manca de regulació dels horaris

de treball (Harvey i Mukhopadhyay, 2006 a García, 2017) o bé en contextos agrícoles (Antonopoulos i Memis, 2010). Caldria tenir en compte també que en alguns contextos el temps de treball no remunerat és molt menys flexible i no és igual de substituïble en tots els contextos (per exemple, perquè falten infraestructures bàsiques, que garanteixen l'accés a elements com l'aigua o la llenya) (Antonopoulos i Memis, 2010).

Una de les mesures que es podria destacar i que s'ha analitzat en diferents Països d'Amèrica Llatina, és la Mesura de Pobresa d'Ingrés i Temps de l'Institut Levy. Es parteix del propòsit que el consum de les llars és superior a la despesa en bens i serveis, doncs es realitza un treball no remunerat que tracta de donar resposta a les necessitats en termes de bens i serveis. La metodologia que segueix és: identificar la quantitat de temps que una llar ha de dedicar a activitats de producció domèstica per tal de poder subsistir amb un ingrés que es troba al voltant la línia de la pobresa, posteriorment avalua si cada llar té o no membres amb temps suficient per poder arribar al requisit de temps establerts, finalment un cop identificat aquest dèficit de temps s'avalua si el dèficit està relacionat o no amb la pobresa. Si no existeix ingrés necessari per un mínim consum i els substituïts del mercat (serveis, guarderies, menjars preparats), s'arriba a la conclusió que els dèficits porten a la pobresa (Antonopoulos, Masterson i Zacharias, 2012).

Aquesta visió és un avenç respecte d'altres, ja que a més d'incloure la vinculació entre pobresa de temps i pobresa de recursos també permet mostrar el que anomenen "pobres ocults", és a dir, aquelles persones que no es capten per les estadístiques oficials. En tant que els seus ingressos estarien per sobre del llindar de la pobresa, però es considera que no serien tan alts com per comprar els serveis substitutius del treball no remunerat per cobrir el dèficit de temps (Antonopoulos, Masterson i Zacharias, 2012; 12). Des d'una perspectiva de gènere, també s'incorporen avenços, ja que parteixen del supòsit que a les llars no es parteix d'una distribució equitativa, ja que es pren en consideració la distribució de les tasques domèstiques i de cures que s'observen a la llar, doncs combina l'anàlisi de la llar i l'individual (Esquivel, 2014). Tot i que la proposta LIMTIP té en compte la perspectiva individual no s'acaba d'inferir com es reparteix la renda, la capacitat de poder i els recursos dins la llar. Específicament, no podem saber si les desigualtats de poder dins de la llar poden determinar la decisió sobre si subcontractar o no béns o serveis domèstics o de cura. Aquesta mancança, però, és amb les dades disponibles, difícilment subsanable (Esquivel, 2014; Antonopoulos, 2013).

Aquest mètode, a més, ha permès identificar que si bé hi ha tant homes com dones entre les persones que pateixen un dèficit de temps, ho fan de forma diferent: els homes allarguen el temps remunerat, mentre que les dones dediquen el temps tant a activitats remunerades com no remunerades (de cura o la llar) (Merino i Arce, 2015; 13; Maier, 2016; 34).

En segon lloc, el càlcul per diversos països d'Amèrica llatina ha demostrat que les dones i específicament els infants són els més afectats pels índexs de pobresa oculta, ja que són majoritaris en les llars amb pobresa de temps sense opció de substituir diners per béns i serveis del mercat (Maier, 2016; 34).

4.3. El temps en aproximacions multidimensionals de la pobresa

La idea que la pobresa és un problema multidimensional és cada cop més estesa i acceptada; de fet, s'ha generat una demanda per part de diferents institucions i organismes de traduir aquesta multidimensionalitat en sistemes d'indicadors que permetin mesurar-la. En alguns casos (tot i que no és una aposta majoritària) aquestes mesures de la pobresa incorporen la dimensió de temps, que esdevé integrada amb altres dimensions de carències materials i immaterials.

Aquest seria el cas de la proposta metodològica de Benveniste et al. (2016) sobre l'Índex de Pobresa Multidimensional aplicat a Colòmbia, Equador, Mèxic i Uruguai. Defineixen un indicador que inclou cinc dimensions, entre elles, l'ús del temps. La dimensionalització de l'ús del temps parteix de dos indicadors, un que es refereix al treball no remunerat i l'altre al treball remunerat. O bé el de Carbajal (2011) en el cas de Mèxic, fa una aposta metodològica en el marc de l'indicador de Pobresa Multidimensional del CONEVAL (Consejo Nacional de Evaluación de la Política de Desarrollo Social), on tracta d'incloure la mesura del temps a partir d'un llindar relatiu a aquest indicador més ampli.

Una altra mesura a destacar amb clara perspectiva de gènere és l'Índex d'Empoderament de les Dones a l'Agricultura (WEAI en les seves sigles en anglès), desenvolupat per l'Institut Internacional sobre Polítiques Alimentàries en conjunt amb altres institucions, per tal de mesurar l'empoderament, l'agència i la inclusió de les dones en el sector agrícola. Aquest és un índex agregat que es compon de dos subíndexs: l'índex de cinc dominis d'empoderament i l'índex d'igualtat de gènere. L'ús del temps s'inclou com un dels cinc dominis del primer subíndex. Tanmateix, es fan presents reptes metodològics per la possible manca de representativitat a l'hora de recollir les dades (Muriel et al., 2016).

Finalment, una de les aproximacions que no pren en consideració el temps com una mesura més, sinó que tracta d'integrar-ho com un pas intermig (Maier, 2016), és el *Método de Medición Integrada de la Pobreza* (MMIP), desenvolupat per Boltvinik i Damián a partir del que combina l'anàlisi de les dimensions de necessitat bàsiques insatisfetes, juntament amb la pobresa d'ingressos i de temps⁹ (Damián, 2019).

9. Per a més informació sobre la metodologia proposada, veure Damián (2019).

En resum, amb excepció d'aquest últim, generalment les aproximacions multidimensionals no ofereixen una visió de la pobresa de temps complexa, sinó que el temps és una dimensió més en una noció més complexa sobre pobresa, que inclou, a més del temps i els ingressos, una multiplicitat d'altres factors.

4.4. Cap a una conceptualització de la pobresa de temps en el marc de les cadenes globals de les cures

Disposar de temps és un factor de benestar i capacitat d'actuar, i per això és una dimensió clau en anàlisis més globals sobre empoderament o benestar. Però al mateix temps, les dinàmiques que involucren la pobresa de temps són específiques i complexes, a la vegada que són permeables a d'altres factors de benestar (vegeu figura 1, apartat 3). Aquest fet es fa evident quan es vol analitzar aquesta privació amb sensibilitat al gènere i una mirada no eurocèntrica. Per això en el present treball farem servir un conjunt de criteris que permetin analitzar aquest fenomen per al cas de les dones migrants i treballadores domèstiques.

Per a comprendre la pobresa de temps no és suficient amb identificar la privació de temps, sinó que cal conèixer com **aquesta privació es veu emmarcada i condicionada pels recursos disponibles**. Optem per una aproximació bidimensional que combini l'anàlisi dels recursos econòmics i també del temps disponible en si mateix. Aquesta aproximació bidimensional està travessada per dues dinàmiques clau:

En primer lloc les **dinàmiques de poder**, que determinen l'accés efectiu als recursos econòmics i al temps disponible, i condicionen el potencial intercanvi entre ambdós recursos. No és suficient amb conèixer els recursos a l'abast d'una persona sinó que cal analitzar també la capacitat negociadora ja sigui respecte a la resta de membres de la llar o bé respecte als potencials contractadors o contractadores dins el mercat laboral (formal o informal). La falta de poder és, per tant un factor clau per a l'anàlisi de la pobresa de temps, que hi fa emergir les dinàmiques de gènere i altres desigualtats socials que s'hi entrecreuen.

En segon lloc cal introduir a l'anàlisi les **dinàmiques migratòries**. La pobresa de temps està travessada per l'existència o l'absència d'una gran distància física entre els i les membres de la família, que comporta una configuració específica dels temps, els recursos econòmics i les dinàmiques de poder dins l'àmbit familiar. En una família no transnacional és més fàcil identificar les jerarquies patriarcal; l'espai on es produeix el treball domèstic i de cures és la llar (de nou amb extensions puntuals); finalment, el treball gratuït i el treball remunerat, si bé poden ser incompatibles, s'emmarquen en un sol marc horari/temporal.

Tot això permet un ús més eficient dels recursos disponibles i un volum de treball menor. En canvi, en una família transnacional, l'estructura familiar té més d'un nucli, les jerarquies patriarcales poden adquirir complexitat tenint en compte la distància física; també hi pot haver desequilibris en diverses direccions pel que fa als recursos econòmics disponibles i a la càrrega de treball d'un i altres nuclis. A més, pot haver-hi diferents marcs temporals dins dels quals s'han de satisfer dinàmiques relacionals o de cura, i cal destinar una quantitat de recursos i treball addicionals a mantenir els llaços familiars (això és: a realitzar tasques de cura). Tenir en compte aquesta dinàmica, en el cas de les famílies transnacionals, fa emergir en l'anàlisi la desigualtat per raó d'origen i altres dinàmiques socials que s'hi entrecreuen.

Finalment cal assenyalar la importància d'analitzar la pobresa de temps com una circumstància individual i no interpretar-la com una situació compartida per tots els membres d'una llar. Aquesta idea, que té importants implicacions metodològiques, és clau per introduir la perspectiva de gènere, ja que el temps dedicat a tasques no remunerades és sistemàticament superior en les dones i nenes que en els homes i nens dins d'una mateixa unitat familiar, i la família esdevé un àmbit clau del sosteniment de les jerarquies de gènere.

5 La vivència de la pobresa de temps en el marc de la cadena global de les cures: de l'experiència individual al saber col·lectiu

A continuació es presenten els resultats de 7 entrevistes fetes a dones que estan creuades per l'experiència migratòria en relació a les situacions de pobresa del temps que viuen en el marc de la cadena global de cures. En primer lloc, de manera breu, es mostrarà el context que provoca la manca de temps, en segon lloc es presentarà la vivència d'aquestes dones. Per últim, s'assenyalarà com la pobresa de temps és més que la mera falta de temps: resulta de la combinació entre aquesta falta de temps i la falta de recursos econòmics, provocant una falta de poder de les dones que la viuen que es troben atrapades en una xarxa complexa on la falta de temps és conseqüència i també causa de privacions i de desempoderament.

Sis de les set entrevistades viuen la pobresa de temps des de la baula final de la cadena global de cures: són treballadores de la llar i les cures a la ciutat de Barcelona o als voltants¹⁰. La setena experimenta aquesta situació des de l'inici de la cadena: al país d'origen, amb càrregues familiars relacionades amb una altra dona que ha migrat. En properes recerques seria interessant aprofundir en aquest inici de la cadena, que és potser l'experiència més desconeguda i sense la qual no podem prendre l'abast global de la pobresa de temps, i la seva relació amb les cadenes globals de la cura¹¹.

5.1. Contextualitzar la pobresa de temps en la cadena global de les cures

5.1.1. El fet migratori i les famílies transnacionals

L'experiència migratòria de les dones en el marc de les cadenes globals de les cures té un impacte en l'**estructura familiar**, generant un canvi en la distribució de les tasques de llar i les cures. Al país d'origen es queden familiars amb necessitats de cures respecte les quals les dones migrants, abans de marxar, n'havien estat les principals responsables. A partir de la seva migració, altres dones (mare, germana, sogra o filla gran, entre d'altres) es queden a càrrec d'aquestes persones. Així doncs, la migració en aquest context no promou que hi hagi una major corresponsabilitat de les cures, doncs la càrrega d'aquests treballs continua associant-se al rol femení i sent exercit per dones de la família.

"Cuando yo me vine acá, ya mi esposo y mi hijo se fueron a casa de la madre de mi esposo".
(Entrevista 1)

10. Per a més informació sobre els perfils de les persones entrevistades veure Annex 2.

11. En el disseny d'investigació d'aquest estudi s'havia previst realitzar entrevistes a dones de Bolívia i República Dominicana que es trobessin a l'inici de la cadena. Però per la dificultat de trobar persones per poder entrevistar, així com pel context polític a Bolívia durant el període de treball de camp, finalment no es van poder realitzar.

“La meva filla gran. Ella va fer de mare, va fer de mare. Fins que va venir cap aquí [...]”.
(Entrevista 8)

“A muchísimas personas del campo, del sur, les toca vivir, quizá no situaciones iguales, pero si similares. Se tienen que ir, dejar a sus hijos, trabajar para mandar dinero. Y al final trabajan años y años, y al final tienen que retirarse y venir y no tienen nada. Sus hijos se criaron solos, a veces pierden a sus padres, que eran quienes estaban al cuidado de sus hijos... hay muchísimas mujeres en esta situación”. (Entrevista 6)

L'anterior cita mostra que aquesta situació no és exclusiva de la migració internacional, ja que també es produeix en l'interior dels propis països a causa de l'èxode de l'àmbit rural cap a l'urbà.

No totes les decisions de migrar són de caràcter econòmic, les entrevistades mostren **motivacions** molt diverses com poden ser raons polítiques, fer-se càrrec d'alguna familiar, allunyar-se de relacions tòxiques o de violència masclista del país d'origen, o bé per garantir una millor educació dels seus fills. A més a més, la realitat socioeconòmica de les persones que decideixen migrar és molt variada. De fet, algunes de les entrevistades que treballen en el sector de la llar i de les cures, comptaven amb treballs qualificats al país d'origen.

El projecte migratori genera una nova estructura familiar, creant una família transnacional on la distància física juga un paper clau. Aquesta realitat va aparellada a un **important cost emocional**, per aquest allunyament físic de les persones amb qui tenen responsabilitats de cures.

“He conocido muchas mujeres que se han llevado a sus hijos, pero han tenido que dejarlo y volverlos a traer. O los tienen allá pero hacen como mi hermana, tiene que dejarlos aquí para trabajar y construirse un futuro. Y también económicamente estabilizarse, porque al menos puedan venir aquí y tener una casita, un techo, donde estar. Es duro para quien se va y para quien se queda. [...] Hace unos meses, la madre de mi cuñada [...] dice que lamenta esa decisión que tomó. Porque sus hijos se criaron solos”. (Entrevista 6).

“Eso es lo que yo... lo tengo aquí como un vacío. Porque a mi me gustaría tener esta vida, pero que fuera mi casa. Tener mi familia, mis hijos. Es el vacío que yo tengo. Eso es lo único. Es lo único que me falta”. (Entrevista 3)

La **legislació en matèria d'estrangeria** té un fort impacte en la vida quotidiana de les dones migrants que es troben en situació administrativa irregular. Com veurem, dificulta o impedeix la possibilitat d'accedir a un habitatge, de participar en espais col·lectius, per poder viatjar en transport públic (davant la por que la policia reclami la documentació de residència o nacionalitat) o bé tenir mitjà de transport propi. Així, afecta, de forma transversal, a totes les dimensions de l'experiència d'aquest col·lectiu (treball, pobresa, cura), i per tant té un pes important en la pobresa de temps, com veurem a continuació.

5.1.2. El treball remunerat

Estar en una situació administrativa irregular implica situar-se en clara desavantatge respecte el conjunt de les treballadores autòctones en relació a la negociació de les pròpies condicions laborals.

“La verdad es que fue muy difícil. Los primeros meses que estuve acá estuve trabajando en un restaurante boliviano. Estuve un mes, porque la verdad que es tan, pero tan, pero tan cansado, que terminé muerta y llorándoles. Te gritan, te dicen venga venga, pica eso, jala eso... y tu estás acostumbrada a algo tranquilo, trabajando sentada en una computadora. Llega un momento que quieres salir corriendo. Y ya dejé el trabajo”. (Entrevista 4)

“Yo sé que en principio cuando optaron por contratarme, mi situación irregular a ellos les convenía. Porque yo sé, la abuela me contó que iban a ver a una chica con papeles y todo esto. Pero la chica pues... quería un mes, pues lo lógico, de vacaciones, las 14 pagas. Lo que piden acá, cotizar y un mes de vacaciones”. (Entrevista 8)

Les condicions laborals que viuen les entrevistades, fruit de la irregularitat, es caracteritzen per salaris baixos i hores treballades no pagades, llargues i variables jornades laborals (vegeu següent apartat) i un gran nivell de precarietat (poden ser acomiadades en qualsevol moment).

“Lo único que me gustaría es que nos respeten nuestros días de festivos. Hay muchos que no lo respetan. Lo pasan de largo y ni lo pagan [...] Yo he trabajado muchísimo se han pasado de largo [las vacaciones]”. (Entrevista 3)

“Cuando empecé a trabajar aquí, yo no tengo fiestas, no tengo festivos. Solamente salgo un sábado por las ocho de la tarde y entro domingo por las ocho de la noche [...] mi trabajo era de nueve a nueve”. (Entrevista 2)

“Con este señor [en el lloc on actualment treballa] sí que tengo miedo. Porque un día la llamaron [a una chica] y le dijeron [el señor]: ‘mira tu no tienes papeles, así que no te preocupes, yo no te voy a pagar’. (Entrevista 1)

“Creen que debes estar a la disposición de estas personas 24 horas, 7 días a la semana, al menos en mi caso. [...] Me agobia saber que tengo médico porque no se si le va bien. Siempre tengo que buscarme las primeras horas o las últimas, o consultarle si tal día le va bien, porque si no entonces lo tengo que reponer. Para mi decir que tengo médico era agobiante”. (Entrevista 5)

El fet de no tenir papers (també el fet de no tenir recursos) acostuma a ser un incentiu per treballar en el sector domèstic com a interna: mentre que algunes de les dones viuen a casa

de familiars o comparteixen el pis amb altres persones o familiars, n'hi ha d'altres que viuen al mateix espai que la persona a qui cuiden (fins i tot amb la seva pròpia família).

"[...] No tener papeles es muy limitante. No puedes ni alquilar un piso, ¿por qué? porque tienes que tener nómina y todo lo demás para poder tener un piso". (Entrevista 2)

5.1.3. La cura: del treball remunerat a la responsabilitat no remunerada

El treball domèstic remunerat, especialment quan inclou tasques de cura, té algunes característiques que el diferencien d'altres ocupacions, i les apropen a la cura no remunerada. En primer lloc la manca de definició de les tasques a realitzar, que són molt variades: tenir cura d'una persona en situació de dependència o d'infants, o totes les tasques relacionades amb realitzar tasques de neteja o altres funcions organitzatives dins la llar.

"Hago de canguro, pero mi tarea en si es cuidar la casa, compras, cuidar la perra, hacer la comida, todo. Y encima sus hijos que son mayores también, porque llegan de vacaciones y necesitan esto, necesitan lo otro... O sea, me han contratado para tres personas, que se hacen diez a veces. [...] Soy externa, es de ocho a seis. Y el sábado de ocho a dos de la tarde. Pero a veces si tienen una cena pues hasta que acabara". (Entrevista 3)

A més de no existir una definició clara de les tasques que s'han de realitzar, en algunes ocasions es produeix també una **manca de definició dels horaris** o del temps de dedicació. Les treballadores que conviuen amb una persona a qui han de cuidar són les que més pateixen aquesta *flexibilitat*, que en el seu cas es tradueix en que s'interpreta com una disponibilitat durant totes les hores del dia.

"Hasta me daban las vacaciones cuando a ellos les convenía. Esta semana sí, esta no. Y como no tengo papeles, ¿qué voy a hacer? Ahora como tengo la tarjeta y me han hecho el contrato, me tocaban las vacaciones en agosto". (Entrevista 5)

"Podía dormir ahí porque la señora tenía miedo de dormir sola. [...] Como yo estaba sola, yo acepté quedarme, ¿no? entonces como la señora ya creyó que [...] porque su hijo me había dado una habitación [...] yo tenía la obligación de estar las 24 horas y sábado y domingo también". (Entrevista 2)

Les pròpies internes, a més, assumeixen la cura continuada sense descans per la responsabilitat que tenen sobre la vida de la persona cuidada. És molt complicat a nivell psicològic, poder posar límits de temps a la cura sabent que la persona que en sortirà perjudicada és aquella de qui ets responsable. Així, l'anomenada ètica de la cura va en perjudici del descans i de les condicions de vida d'aquestes treballadores.

“Entonces sería bonito ¿no? que sean 8 horas o 10 horas mínimo, un trabajo que ya sabes que vas a dormir tranquila sin presión de que te van a llamar ni nada. Porque ponte que te quedes seca, profundamente dormida y no sientas... o que le pueda pasar algo, mientras te está llamando o se puede caer o algo y eso ya queda a conciencia de uno ¿no?”. (Entrevista 2)

La yaya la meto a la cama a las diez de la noche. Miro mi novela hasta las once y media. De ahí me meto ya en la cama. A las tres de la mañana me despierto. Voy a ver a la yaya. Si está roncando, porque claro hay que estar vigilándola. Después a las cuatro y media, cinco otra vez me despierto. Y así me la paso [...] cada quince o veinte o una hora o dos horas estoy despertándome. (Entrevista 3)

A més, en el cas de les treballadores internes, la indefinició en els horaris pot anar aparellada a una **manca de corresposanbilitat de les famílies contractadores** respecte la persona a cuidar.

“No pisan por ahí [casa], se van y ya pues pasa el día... uno no va a dejar a la persona sola. Abandonada. No, no lo vas a dejar. Y después uno vuelve y lo que haya pasado, es pa uno mismo. No es para el familiar. Porque el familiar da cara vuelta y se va y ya está”. (Entrevista 3)

A més, el treball de cura té unes **fortes exigències psicològiques**. Es tracta d'una dedicació molt intensa i que requereix exercir diversos rols de manera alterna o simultània, a més d'implicar un vincle amb les persones a qui es cuida, fet pel qual el temps dedicat a nivell quantitatiu no és l'únic factor de cansament, sinó també l'exigència d'aquesta feina a nivell qualitatiu. En conjunt pateixen una manca de temps que no s'explica només pel temps material dedicat a les diferents activitats, sinó per les responsabilitats i rols que han d'acomplir en aquests temps:

“[en referència a les treballadores que van a l'entitat] psicológicamente agotadas, estrés, depresión... Las chicas que trabajan de internas, que tienen el domingo para salir, y utilizan su domingo para los cursos que nosotras damos, porque es algo que les va a servir para obtener sus papeles... no les queda tiempo absolutamente para nada. El cuerpo, la mente, lo tienen todo a full...”. (Entrevista 7)

La càrrega mental i emocional s'incrementa **si, a més de treballar de manera remunerada en l'àmbit de les cures, també hi ha persones de la pròpia família a càrrec** en el país de destí, principalment els infants. Això succeeix quan amb el pas del temps han pogut reagrupar a part de la família, perquè es va fer el projecte migratori amb algun altre familiar o perquè a l'arribar han tingut criatures.

“La meva filla agafava la meva agenda i em diu: ‘Mama, on estem nosaltres a la teva agenda? Necessitem un dia, un temps per nosaltres’”. (Entrevista 8)

“Lo que sí claro [...] quisiera trabajar de lunes a viernes y descansar dos días. Eso es lo que sí quisiera [...] para poder estar con mi hijo, estar... [...] porque claro, estar viajando cada día de lunes a sábado, domingo se te pasa en nada”. (Entrevista 1)

En el cas de tenir la família en origen, el malestar per la manca de capacitat de cuidar-la és present de forma constant:

“He visto muchas madres [que decían] ‘yo he venido buscando un mejor futuro, pero no he podido traer a mis hijos, pero nunca me he olvidado de mandarles dinero, les he dado todo lo que he podido’, y obviamente más, porque la madre mandaba más de lo que podría haber ganado allí. O sea, económicamente, los niños, allí en casa, estaban mejor, pero no tenían la madre. No tenían una persona que lleve las riendas de todo, y entonces obviamente se desbordaban”. (Entrevista 7)

5.1.4. La pobresa

Els testimonis mostren com l'experiència migratòria, la precarietat laboral i la pobresa estan estretament vinculats:

“Como no tengo papeles [...] Me dijeron que de aquí 3 años yo ya podría arreglar los papeles y eso. Y dije, pues ya, imagino que 3 años pasaran rápido. Después ya puedo homologar mis estudios, pero mientras tanto estoy cuidando a los yayos, o limpiando alguna casa o algo”. (Entrevista 4)

De fet, algunes de les entrevistades han patit un **descens dels seu estatus socioeconòmic**, tal com s'apunta al següent fragment:

“Yo allí en Bolivia trabajaba en un despacho y tenía una chica que cuidaba mis hijas. Entonces para mí fue un cambio totalmente radical, por eso quería buscar un trabajo en un despacho, porque era lo que yo hacía. Y al no poder trabajar en ninguna parte y tener que ir a una casa para conseguir los papeles es un golpe muy fuerte, porque son cosas que no estas acostumbrada a hacer, porque nunca lo has hecho”. (Entrevista 7)

El caràcter transnacional de les llars està relacionat també amb la pobresa en el país de destí: algunes de les dones entrevistades envien remeses a les seves famílies que es troben al país d'origen, amb les conseqüències imaginables per a la qualitat de vida al país de destí.

5.2. La pobresa del temps

5.2.1. La sensació de manca de temps

Tot i que a priori es podria arribar a pensar que totes les dones migrants empitjoren la seva disponibilitat de temps en relació a la seva situació al país d'origen, les entrevistes mostren com no totes han viscut aquesta experiència de la mateixa manera. Per contra, l'entrevista realitzada a una dona cuidadora en el país d'origen mostra la sobrecàrrega de treball i la pobresa de temps sobrevinguda que provoca el procés migratori per a les que es queden. Les responsabilitats de cures en cada context són clau per definir l'experiència respecte a la deficiència (o no) de temps.

Una part de les entrevistades assenyalen que ha augmentat el seu benestar en relació al temps lliure. D'aquests relats s'extreu que al final de la cadena de cures, tenen una major capacitat per destinar temps a allò que voldrien fer en comparació amb l'origen. Les motivacions que porten a aquesta percepció es relacionen amb, d'una banda, el fet de no comptar amb cap càrrega de cura familiar que impliqui una gran dedicació, ja que són les persones que requereixen una major dedicació es troben al país d'origen. D'altra banda, perquè es considera que les condicions de treball remunerat (tant d'ingressos com de temps) són millors que al país d'origen, tot i realitzar unes jornades molt extenses.

"Mejor a acá [...] ahora claro más que nada que... mi carga ya no es tanta. Mi hijo ya tiene 17 años. Me da más tiempo de hacer cosas, sí [...] Acá sí bien. Aca bien. Porque claro no tengo, por ejemplo, una carga que es mi madre [...] Pero... no, ahora dentro de lo que cabe sí". (Entrevista 1)

"De seis de la tarde a nueve de la mañana, de domingo a la noche a sábado por la mañana. Yo lo veo ganga. Estoy contenta. Porque después de cuantos años, ahora estoy descansando [...] Allá vivía más atirantada [...] porque el sueldo que ganaba no era nada, ¿sabes cuánto era? 120 euros al mes". (Entrevista 3)

Al país d'origen sí s'experimenta un empitjorament de la falta de temps i un increment de la sensació de no poder decidir en què s'inverteix.

Yo la tuve hasta los tres años. Me tocó la parte mas difícil porque todavía le daba seno, y entonces aquí tuvimos que poner... Yo tenía 23 años y estaba en la universidad y estaba trabajando. Y tuve que rebajarme jornada en la universidad para poder cuidar a la niña. (Entrevista 6)

Para mi misma yo pasé como a un segundo plano... no lo veía necesario [tener tiempo para mí]. (Entrevista 6)

D'altra banda, les dones que han encetat el projecte migratori i consideren que les seves condicions respecte al temps han empitjorat, ho fan tenint en compte que el treball de la llar i les cures requereix una gran dedicació, uns horaris molt exigents i, depenent dels casos, una major flexibilitat, ja que no se sol seguir un horari fixe o moltes realitzen treballs per hores en diferents llocs. A més, en ser una tasca que té un clar component emocional intervenen altres condicionants com és sentir-se responsable d'aquella persona amb necessitats de cures i no voler deixar-la desatessa i en situació de solitud. En canvi, al país d'origen tenien una major independència per tal de decidir que fer amb el seu temps.

"No me complicaba, hacia mis horas, tomaba mi carro y me iba a mi casa tranquila, si quería salía, sino no. Era un trabajo tranquilo. Pero llegar acá y trabajar una hora acá, dos horas allá... hay días que no tengo un trabajo y me aburro, pero hay días que de acá para allá, de allá para acá, y terminas bien cansada". (Entrevista 4)

"Molt. Molt, no arribo. No arribo [...] sempre hem de treballar i treballar i treballar. Jo crec que hem de repensar de que si el dia és 24 hores per treballar vuit hores, per dormir vuit hores, vuit hores per relacionar-se amb gent, amb família, amics el que sigui. Aquesta no és real. Perquè en el meu cas que sóc immigrant, treballant en la cura, estic treballant dotze hores. No estic treballant vuit hores". (Entrevista 8)

A més, a Espanya hi ha una diferent cultura del temps i el treball, una idea de la quotidianitat més centrada en l'ocupació i més individualista, fet que pot incrementar aquesta sensació d'haver de destinar tot el temps al treball remunerat i que fa perdre densitat a la xarxa comunitària, ja que ningú dedica temps a ajudar la gent que l'envolta.

"Yo tengo menos tiempo. Al menos aunque sea para irse a mirar tiendas. Aunque sea para estar un rato con mi hija [ríe] claro, ya no es lo mismo. Porque aquí todo es trabajo también. Si una no trabaja también, pues te mueres del hambre". (Entrevista 2)

Tenir o no tenir unes **xarxes pròpies de suport i cura** esdevé clau en aquesta sensació de falta de temps.

"El canvi que jo vaig notar quan jo vaig arribar a aquí [Barcelona] és que jo no tenia cap suport. Al meu país jo podia deixar el meu nen o la meva nena amb el veí, amb la veïna, amb un germà. Qui sigui. Perquè la família és de tots, de totes. Aquí, quan vaig arribar, tot havia de fer-lo jo. No tenia cap suport. I cap referència d'on havia d'anar per buscar un suport". (Entrevista 8)

5.2.2. Les conseqüències de la manca de temps

Com s'ha esmentat anteriorment, el temps dedicat al treball remunerat ocupa un lloc molt central en la vida de les dones immigrants que treballen en el sector domèstic. També es fa present com el temps lliure en no ser abundant en quantitat és difícil que sigui **satisfactori qualitativament**.

“El domingo es mi día libre, pero depende de cómo haya ido la semana hay domingos que no me quiero levantar de la cama porque estoy machacada. [...] Soy mucho del aire libre, pero como estoy tan cansada... y si hago eso es como que al final no descansé y otra vez voy con cansancio rezagado”. (Entrevista 5)

El temps lliure que sobra, **en no estar estructurat en funció de les seves necessitats ni formar part d'una rutina pròpia**, no es valora i s'acaba associant a un temps buit.

“Hay días que no tengo un trabajo y me aburro, pero hay días que de acá para allá, de allá para acá, y terminas bien cansada”. (Entrevista 4)

Les conseqüències es produeixen en diferents àmbits del benestar. D'una banda, en les possibilitats d'accedir a una millor **educació**. Algunes de les entrevistades manifesten una falta de temps per poder accedir a estudis que, en moltes ocasions, són necessaris per poder regularitzar la situació o per canviar de professió. En moltes ocasions els horaris no són compatibles¹².

“Me gustaría estudiar algo técnico [...] Un sociosanitario o algo. He estado averiguando y me dijeron que había, pero creo que no hay fines de semana, y por los horarios que tengo, que me llama uno, me llama el otro...no puedo. Y no me gustaría perder clase”. (Entrevista 3)

“M'he trobat casos de què per a que una dona pugui regularitzar la seva situació, necessita fer uns estudis de 90 hores de coneixement de l'entorn i 90 hores de llengua! En les cases on estàs treballant no et donen permís per a fer aquests tallers”. (Entrevista 8)

Un altre àmbit on es presenten dificultats és la **participació** en entitats o voluntariats, ja que es fa difícil poder combinar aquesta situació amb el treball de la llar i altres responsabilitats.

¹². Una de les entrevistades membre de l'entitat Libélulas fa constar que des d'aquesta entitat realitzen cursos adaptant-se als seus horaris (generalment dissabte o diumenge), i sobre àmbits diferents (cures bàsiques, idiomes...).

“En mi país habian programas de ir a visitar las cárceles, llevar comida y cosas así, o de las personas que estaban en la calle y se les llevaba el desayuno... y los días que había jornada yo iba. Eso me gusta mucho, pero aquí ni siquiera lo he buscado porque es inutil, no tengo tiempo”. (Entrevista 5)

“Y así... y me pongo a pensar ‘tengo algo y si es para ganar’ yo les digo a estos grupos de activismo, les digo: ‘no puedo porque tengo horas, tengo que trabajar’. Primero mi trabajito”. (Entrevista 3)

De la mateixa manera, algunes de les entrevistades també troben que els manca els temps per l'**autocura** (com per exemple, fer esport o anar a la consulta mèdica).

“También me gustaría ir al gimnasio, hacer natación... porque siento que eso es algo positivo para la salud mental y física. Pero lo intenté y me dí de baja”. (Entrevista 5)

La vinculació entre el tipus de tasques que realitzen, les condicions i la manca de temps de descans o per l'autocura, mostren un impacte negatiu en la seva **salut** física i mental en algunes de les entrevistades.

“Claro como la fuerza que hay que hacer para cargarla [a la señora] levantarla. Después, bueno también estuve mal. Me operaron de la vesícula. [...] Ella te tiene que dar de comer por eso tu trabajas con ella’ Y ahí es donde me dí cuenta [...] porque primero yo comía de mi bolsillo, no comía del bolsillo de ella [...] Por eso es que me enfermé, me operaron de la vesícula. Ahora tengo un bulto aquí de tanto levantar, alzar”. (Entrevista 2)

“Físicamente ya no estás bien ¿Por qué? Porque ese sueño que has tenido que dormir tus ocho horas completas, que no lo has hecho bien, te malora también la cabeza, se te malora el cerebro de no dormir bien. Poco a poco te va a ir cobrando factura [...] Uno se ha acostumbrado a que siempre me llamase a las 2, 3 de la mañana. Entonces el cuerpo, ya se acostumbra. Pero yo quiero dormir mis ocho horas aunque sea”. (Entrevista 2)

“Ese año he podido tener algo de vacaciones, porque desde que entré fui sin parar y esto me hizo deprimir. Y eso que no vivía de interna ahí, pero vivía depresiva. De hecho en noviembre del año pasado me han medicado para la depresión. Porque no estaba como interna pero a la práctica era como que sí. Entonces se te va la ilusión... luego de ser tan activa, de tener otro nivel de vida, de tener costumbres totalmente diferentes... además de que vas al día economicamente cuando uno se va de su casa tratando de superarse en ese aspecto y ves que tampoco eso... porque aquí la vida es muy cara, el transporte y la renta... madre mía!”. (Entrevista 5)

“Hubo un momento que... te ataca las neuronas, los nervios... contra mi salud. Entonces mi hermana me dijo: ‘Pues claro, deja el trabajo’ y llegué un día a casa y comencé a vomitar”. (Entrevista 5)

tar y dolores de cabeza porque estaba tensionadísima. Yo quería continuar con ella, pero a la vez pensaba: 'es que si me trata así...'. (Entrevista 1)

El temps per a la dedicació a la **cura de les persones dependents dins la pròpia llar** (principalment els fills i filles) és escàs. Aquesta manca de temps provoca un important malestar:

"Es muy duro, porque lamentablemente tienes que hacer de pulpo, tienes que estar tanto en un lado como en el otro lado. Es duro tanto para las niñas como para los padres. Porque yo nunca voy a olvidar que mis niñas a mí me decían "mamá, ¿por qué cuando vamos de colonias nunca nos vas a despedir y solo nos vienes a buscar?" [...] te dedicas a una familia que no es la tuya y la tuya la dejas en un segundo plano por necesidad, porque tienes que trabajar". (Entrevista 7)

Per últim, en el cas de la dona que es fa càrrec de la cura en el país d'origen, la pobresa de temps no té com a causa la centralitat del temps considerat com a productiu, sinó la rellevància que pren el temps dedicat a temps de cura no remunerada. En el cas de la persona entrevistada expressa que va patir greus conseqüències en els seus estudis, així com en l'allunyament del seu cercle d'amistats i fins i tot de la parella.

"Bastante agotada estaba, pero no pensaba tanto en mí [...] . Y digamos que ya no me importaba tanto mi condición. Ya no salía con mis amigos... recién estaba iniciando una relación con mi novio e iba bastante mal. Porque no tenía tiempo y recién estábamos empezando. Él vivía en [una altra ciutat] y cuando él bajaba, que era dos veces al mes, generalmente nunca nos podíamos ver". (Entrevista 6)

5.3. La pobresa de temps: temps, recursos i poder

Les experiències de les dones migrants treballadores de la llar assenyalen l'existència de malestars generats pel dèficit de temps que tenen com a conseqüència la manca de temps per realitzar altres activitats necessàries per al benestar (educació, participació, oci), la manca de descans, la manca de qualitat en l'escàs temps de descans disponible i el malestar psicològic fruit de les dificultats per a fer front a la manca de temps per a la cura en l'àmbit familiar propi.

Tal com hem apuntat en apartats anteriors, ens trobem davant d'una situació que no és merament una escassetat de temps disponible, sinó que és el resultat de la combinació entre la manca de temps i d'ingressos, que provoca una gran manca de poder de les treballadores. Tal com expressa una de les entrevistades:

“No es lo mismo que tengas ahorros y puedas parar un tiempo y vivir de renta, a que no tengas nada y lo necesites”. (Entrevista 5).

En la major part dels casos es manifesten situacions de manca de la capacitat de negociació respecte a les condicions laborals i l'accés a temps de qualitat que no formi part del temps laboral. L'estatus administratiu és clau en el desempoderament de les treballadores domèstiques migrants. Per un costat, perquè agreuja les dificultats per trobar llocs de treball alternatius. Per l'altre, genera la necessitat de realitzar un contracte de treball per tal de regularitzar la situació. Així doncs, les dinàmiques de poder vinculades amb les migratòries són imprescindibles per entendre la pobresa de temps

“Creen que debes estar a la disposición de estas personas 24 horas, 7 días a la semana, al menos en mi caso. Si se les antoja, el fin de semana [...]¿Qué tiempo me queda?”. (Entrevista 5)

En combinació amb l'estatus administratiu, i la manca de diners, la configuració de les feines de la llar, que estan pensades en un marc de relacions personals a més de laborals, interfereixen. Apareixen predisposicions com el sentiment de l'obligació de la cura de les persones dependents amb qui es treballa o qui es conviu, que es tradueix en una sobrecàrrega de treball a causa de la falta d'una bona regulació del sector, que facilita els comportaments abusius i de manca de corresponsabilitat per part de les famílies contractadores. **Tot plegat lamina de forma greu la possibilitat de defensa dels propis drets per part d'aquestes treballadores**, una manca de poder, factor clau en la pobresa de temps.

En un sentit més positiu, quan es recupera part d'aquest poder, aquest es tradueix en llibertat i enriquiment a través de la participació social i política:

“Al pasar los años, mis hijas ya son jóvenes, yo me he separado de mi marido hace cinco años. Entonces tendría mucho tiempo libre, porque trabajo por la mañana y tendría todas las tardes. Entonces, como soy Libélula no tengo tiempo de aburrirme, todas las tardes son diferentes. Pero lo hago porque yo quiero”. (Entrevista 7)

6 **Conclusions i recomanacions**

6.1. Conclusions

Aquest estudi ha volgut posar llum sobre el fenomen de la pobresa de temps en el context de les cadenes globals de cures, per tant, partint de la perspectiva de gènere i tenint en compte de manera central l'experiència migratòria. Com s'ha assenyalat, les cadenes globals de les cures sorgeixen, en un context de desigualtat Nord – Sud, a partir que les dones dels països del Sud global migren cap als països del Nord global per cobrir les necessitats de cures existents, mentre que al país d'origen se'n fan càrrec altres dones. Concretament, s'ha fet èmfasi en el final de la cadena, és a dir, en la situació de les treballadores de la llar i les cures al Nord global – específicament a Catalunya -. El propòsit ha sigut identificar situacions on existeix una manca de benestar en aquest context, però anant més enllà de l'anàlisi dels recursos monetaris i posant al centre la dimensió del temps.

A la present recerca s'ha desenvolupat un marc teòric per definir la pobresa de temps tenint en compte la realitat de les dones migrants. En aquest sentit, la intersecció entre la pobresa – des d'una lògica àmplia -, les necessitats de cures, els treballs i l'experiència migratòria, defineixen la realitat de les dones migrants. Evidenciant com la legislació en matèria d'estrangeria, juntament amb les condicions laborals i les especificitats pròpies del sector de la llar i les cures, ens permeten analitzar la pobresa de temps en aquest context específic.

El temps ha esdevingut una dimensió clau per analitzar el benestar de les persones. Tal i com s'ha mostrat en la revisió de literatura realitzada, així com en l'anàlisi de les dades extretes de les Enquestes d'Usos dels Temps, l'estudi d'aquesta variable permet introduir la perspectiva de gènere en l'anàlisi, ja que mostra l'existència de desigualtats de gènere en la distribució de tasques.

Tanmateix, mesurar l'ús del temps no és suficient per dimensionar la pobresa de temps i comprendre el malestar de les dones que pateixen una sobrecàrrega de treball, sinó que s'han de tenir en compte altres dimensions.

En aquest estudi s'ha mostrat com la pobresa de temps ha estat definida a partir de diferents enfocaments (unidimensional, bidimensional i multidimensional). Les primeres aproximacions només tindrien en compte la variable del temps, les segones contemplarien conjuntament el temps i els ingressos i, per últim, les terceres generalment comprenen el temps com una dimensió més per captar el benestar de les persones.

L'aproximació de la que hem partit és la bidimensional: la pobresa de temps no només

s'entén a partir del dèficit de temps, sinó que també s'han de tenir en compte els ingressos disponibles. Afegint la qüestió de les relacions de poder, doncs s'ha de contemplar l'existència de les jerarquies socials que determinen la capacitat de decidir respecte al temps i als ingressos i com intercanviar una cosa per l'altra. A més, per poder entendre la pobresa de temps en el cas de les dones migrants treballadores de la llar i les cures, s'ha tingut en compte la dimensió transnacional. Els temps i els ingressos, així com les relacions de poder, es distribueixen de diferent manera que en les famílies no transnacionals.

Les experiències en primera persona encaixen amb el marc teòric i conceptual proposat, permetent aprofundir i concretar l'anàlisi de la pobresa del temps en el marc de les cadenes globals de les cures. A partir de les entrevistes, s'ha mostrat com aquest fenomen ha tingut un impacte en la seva sensació respecte al temps. Hem vist com la majoria han assenyalat com la seva dedicació al sector han generat un malestar vinculat amb la privació de temps. I d'altres, han mostrat com, en relació a la seva situació en el país d'origen, senten un major benestar associat al temps disponible, ja sigui perquè tenen menys càrregues de cures de familiars en situació de dependència o bé perquè consideren que han millorat les seves condicions respecte a l'origen. En canvi l'únic testimoni del país d'origen assenyalava un gran impacte de les cadenes globals de les cures en la seva pobresa de temps.

La privació de temps en aquestes dones té com a causa principal la centralitat del treball remunerat en la seva vida quotidiana. Aquesta situació promou que no puguin realitzar altres activitats vinculades amb la participació, l'autocura o l'educació. A més, també té un impacte en la seva salut física i mental.

Però per entendre la pobresa del temps en aquest context, no es pot obviar l'especificitat del sector de la llar i les cures, doncs es tracta de treballs que són intensius en temps (ja que les necessitats de cures mai paren). També és un àmbit on està molt present la dimensió emocional (ja que es tracta de tenir cura d'una altra persona) que pot ser objecte d'abús, i implica fortes exigències psicològiques. Alhora existeix una manca de delimitació de les funcions i els horaris.

Així doncs, el temps lliure sovint no és escollit ni respon a una lògica del dret al descans i a una rutina vital pròpia (sinó que està supeditada a les necessitats de les famílies contractants), per tant, és un temps del qual no es pot fer ús i es considera com a buit. A més, s'ha mostrat com en no ser abundant tampoc és de qualitat, ja que el temps lliure s'inverteix en gran mesura al descans de la sobrecàrrega física i psicològica patida.

Aquestes experiències mostren la interrelació entre la manca d'ingressos i la manca de temps i el fet que les jerarquies de poder estan en el rerefons d'aquest desequilibri: les treballadores de la llar i les cures migrants no tenen poder de decisió sobre el seu temps ni per defensar els seus drets (laborals i de ciutadania).

Aquesta manca de poder té a veure amb dues realitats: en primer lloc, la configuració del treball de la llar, que destaca per la seva informalitat i precarietat, on les relacions personals i laborals es barregen. En segon lloc, l'estatus administratiu; la condició d'irregularitat administrativa els dificulta trobar altres sortides professionals, i a més fa que la necessitat d'un contracte de treball passi per davant respecte el seu propi benestar.

En definitiva, s'interrelaciona el fet no tenir capacitat de negociació per l'estatus administratiu, la configuració del treball de la llar i la manca d'ingressos. Així doncs, es podria concloure la manca de temps i de recursos són conseqüència de la jerarquia social que viuen les dones migrants treballadores de la llar i les cures.

Finalment, tal com hem vist a partir de les entrevistes hem pogut apropar-nos a la vivència de la pobresa de temps al final de les cadenes globals de cures. Per prendre una dimensió més global d'aquest fenomenal transnacional, per properes recerques seria interessant abordar de manera més acurada la realitat de les dones que es troben a l'inici de la cadena, és a dir, les que es queden als països d'origen cuidant als familiars que ho requereixen.

6.2. Recomanacions

A partir de la realitat observada, proposem un seguit de recomanacions en relació als agents implicats en la pobresa del temps: l'Estat (o les administracions), les famílies (o unitats de convivència) i el mercat (o famílies contractadores).

Pel que fa als **Estats o administracions**, les recomanacions que proposem són les següents:

- Cal que els Estats es corresponsabilitzin de les tasques de cura de les persones dependents oferint serveis públics de cura gratuïts i d'abast universal. Aquests serveis han d'estar proveïts per professionals amb condicions laborals dignes i evitant processos d'externalització que aboquen a les treballadores a situacions de precarietat, pobresa i pobresa de temps.
- Els serveis públics han de prioritzar l'accés de llars amb persones adultes en situació de pobresa de temps (estiguin o no per sota dels indicadors econòmics utilitzats habitualment).
- Cal que els Estats contribueixin a la reducció dels rols de gènere en favor de la implicació dels homes al desenvolupament de les tasques domèstiques i de cura, començant per la coeducació en etapes primerenques.

- Cal que els Estats es comprometin a la visibilització de la problemàtica de la pobresa del temps. Una estratègia per fer-ho és realitzant, millorant i harmonitzant les enquestes d'usos del temps de manera periòdica, i utilitzant els resultats d'aquestes per al disseny i implementació de les polítiques públiques des de la perspectiva de gènere. Alhora, cal que aquestes enquestes facin un esforç per aproximar-se a la informalitat que caracteritza el treball domèstic i de cures com a activitat econòmica.
- És important que existeixi una harmonització de les enquestes d'Ús del Temps per dimensionar i garantir els estudis comparatius.
- Per tal de dimensionar la pobresa de temps de manera bidimensional i amb perspectiva de gènere, cal que es dissenyin indicadors per captar els recursos econòmics de manera individual i desagregats per sexe.
- També cal que es realitzin estudis i enquestes que permetin conèixer les relacions de poder dins la llar.
- Cal que les administracions públiques quantifiquin econòmicament el valor del treball domèstic i de cures, com a estratègia per la visibilització i donar a aquest treball la importància que té.
- Cal millorar les infraestructures de transport públic, ja que contribueix també a reduir la pobresa del temps.
- Cal que els horaris dels serveis públics s'adaptin a la realitat de les persones que realitzen tasques de cures i que poden ser considerades pobres de temps.
- Ratificació i implementació del Conveni 189 de l'OIT, per legislar per tal de garantir drets laborals a les persones ocupades en activitats domèstiques i de cura, i que aquesta ocupació tingui un reconeixement econòmic¹³. Això implica revisar el règim especial de treball de la llar de la Seguretat Social
- Alhora s'ha de legislar per garantir els drets de les persones migrants revisant la Llei d'estrangeria i en particular la situació d'irregularitat administrativa "forçada" durant un període de temps que aboca a la vulnerabilitat social a les persones migrants.
- També cal millorar i agilitzar la gestió de la convalidació de títols i qualificacions de països tercers.

13. Per veure les exigències i propostes concretes sobre el treball de la llar i les cures realitzades en el marc del Consell Municipal d'Immigració de Barcelona, on han participat diferents col·lectius de treballadores de la llar i les cures de la ciutat de Barcelona, veure Consell d'Immigració de Barcelona (2017).

- L'administració ha de realitzar programes específics de suport a la salut a les treballadores domèstiques o de cures ja que existeix una àmplia evidència de l'impacte en la salut d'aquesta activitat. També cal ampliar el catàleg de malalties professionals associades a aquesta activitat
- Els Estats ha de tenir un paper actiu en la inspecció i sanció d'aquelles empreses o famílies que ofereixen treball i no garanteixen els drets laborals de les seves treballadores.
- Les administracions han de facilitar i donar suport a les iniciatives de suport mutu i empoderament (individual i col·lectiu) de les treballadores domèstiques.

En relació a les **llars i les famílies o unitats de convivència**, les recomanacions que proposem són les següents:

- Millorar la productivitat i el rendiment del treball remunerat i no remunerat per tal de reduir el temps de treball necessari. Això es pot donar a través de millorar les infraestructures de la llar, fet que també millora la qualitat de vida dels seus habitants.
- Cal que els homes de les llars entomin la seva responsabilitat individual de fer-se càrrec de les tasques domèstiques i de cura, per tal d'assolir el repartiment equitatiu de les tasques i responsabilitats.

En relació a les **empreses o famílies contractadores**, les recomanacions proposades són les següents:

- Les empreses, i el mercat, han de fer-se corresponsables de la cura de les persones dependents, oferint facilitats per a conciliar a les seves treballadores i treballadors i oferint i racionalitzant els horaris laborals per tothom.
- Les famílies que contracten treballadores de la llar i les cures han de garantir els drets laborals d'aquestes. En aquest sentit, les famílies com a contractants, han d'acceptar que es tracta de serveis clau i que, en tant que exercits professionalment, tenen un valor econòmic important que s'ha de traduir en la remuneració.

7 Bibliografia

Aguirre, Rosario, i Fernanda Ferrari. *Las encuestas sobre el uso del tiempo y trabajo no remunerado en América Latina i el Caribe*. Santiago de Chile: Serie Asuntos de Género. Naciones Unidas, 2014.

Antonopoulos, Rania, entrevista de PNUD. *La importancia de los déficits de tiempo en la igualdad de género y la pobreza* (data de publicació: 13 d'abril de 2013).

Antonopoulos, Rania, i Emel Memis. *Time and Poverty from a Developing Country Perspective*. Levy Economics Institute, 2010.

Antonopoulos, Rania, Thomas Masterson, i Ajit Zacharias. *La interrelación entre los déficits de tiempo y de ingreso*. PNUD, 2012.

Balbo, Laura. «La doble presencia.» A *Las mujeres y el trabajo: rupturas conceptuales*, de Cristina Borderías, Cristina Carrasco i Carme Alemany, 503 - 514. Barcelona: Icaria, 1994.

Bardasi, Elena, i Quentin Wodon. «Measuring Time Poverty and Analyzing Its Determinants: Concepts and Application to Guinea.» A *Gender, Time Use, and Poverty in sub-Saharan Africa*, de Mark Blackden i Quentin Wodon, 75 - 95. World Bank Working Paper, 2006.

Becker, Gary. «A Theory of the Allocation of Time.» *The Economic Journal* LXXV, núm. 299 (1965): 493 - 517.

Benería, Lourdes. «The crisis of care, international migration, and public policy.» *Feminist Economics* 14 (2008).

Benvin, Rivera, Elizabeth Rivera, i Varinia Tromben. «Propuesta de un indicador de bienestar multidimensional de uso del tiempo y condiciones de vida aplicado a Colombia, el Ecuador, México y el Uruguay.» *Revista CEPAL*, 2016: 122 - 145.

Blackden, Mark, i Quentin Wodon. «Gender, Time Use, and Poverty: Introduction.» A *Gender, Time Use, and Poverty in sub-Saharan Africa*, de Mark Blackden i Quentin Wodon, 1-10. World Bank Working Paper, 2006.

Carbajal, Fedora. *La consideración del Uso del tiempo en el análisis de Pobreza Multidimensional*. Universidad Nacional de la Plata, 2011.

Carrasco, Cristina. «Trabajo y condiciones de vida: una mirada no androcéntrica.» *Documentación social*, núm. 143 (2006): 113 -126.

Carrasco, Cristina, Cristina Borderías, i Teresa Torns. «Introducción. El trabajo de cuidados: antecedentes históricos y debates.» A *El trabajo de cuidados: Historia, teoría y políticas*, de Cristina Carrasco, Cristina Borderías i Teresa Torns. Madrid: La Catarata / Fuhem ecosocial, 2011.

CEPAL. *Observatorio de Igualdad de Género de América Latina y el Caribe*. Consultat: 27 / 01 / 2020. <https://oig.cepal.org/es/indicadores>.

Chant, Sylvia H. *The 'Engendering' of Poverty Analysis in Developing Regions: Progress Since The 'Engendering' of Poverty Analysis in Developing Regions: Progress Since*. London: LSE Research Online, 2003.

Comas d'Argemir, Dolors. «Los cuidados de larga duración y el cuarto pilar del sistema de bienestar.» *Revista de Antropología Social*, núm. 24 (2015): 375 - 404.

Consell Municipal d'Immigració de Barcelona. *Propostes per a la dignificació i sensibilització en l'àmbit del treball de la llar i la cura de les persones*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2017.

Daly, Mary, i Jane Lewis. «El concepto del 'social care' y el análisis de los estados de bienestar contemporáneos.» A *El trabajo de cuidados: historia, teoría y políticas*, 225 - 250. Madrid: Catarata, 2011.

Damián, Araceli. *Descripción del Método de Medición Integrada de la Pobreza (MMIP) y umbrales que utiliza*. Consejo de Evaluación del Desarrollo Social de la Ciudad de México, 2019.

Damián, Araceli. «El tiempo: la variable olvidada en los estudios del bienestar y la pobreza.» *Revista Sociedad & Equidad*, núm. 5 (2013): 136 - 163.

Damián, Araceli. «La pobreza de tiempo. El caso de México.» *Estudios sociológicos XXIII*, núm. 69 (2005).

De la Fuente, Maria, Sergi Cutillas, Iolanda Fresnillo, Juli Carrere , i Helena Castellà. *La pobreza amb perspectiva de gènere: conceptes, indicadors i situació a Catalunya*. Barcelona: CCOO, 2017.

Del Río, Sira. *La crisis de los cuidados: precariedad a flor de piel*. CGT - Comisión Confederal contra la precariedad, 2004.

Durán, María Ángeles. *Tiempo de vida y tiempo de trabajo*. Bilbao: Fundación BBVA, 2010.

Duran, Mireia, i Silvia Carrillo. «Gènere i temps: en què inverteixen les hores les catalanes i el catalans?» *Eines*, 2018: 71 - 82.

Elias, Norbert. *Sobre el tiempo*. México: Fondo de Cultura Económica, 1989.

Espinosa, Wendy. «Estrategias de resistencia y propuestas locales de las trabajadoras del hogar y del cuidado: una exploración a partir de la entidad de base Mujeres pa' lante.» A *Abordant la crisi de les cures: polítiques, treball i experiències locals*, de Silvia Carrillo (coord.), , 100 - 132. Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials, 2019.

Esquivel, Valeria. *La Pobreza de Ingreso y Tiempo en Buenos Aires, Argentina: Un ejercicio de medición de la pobreza para el diseño de políticas públicas*. Panamá: PNUD, 2014.

Ezquerria, Sandra. «Cartografiant la crisi de les cures en l'àmbit català: polítiques públiques, famílies i mercat.» A *Abordant la crisi de les cures: polítiques treballs i experiències locals*, de Silvia Carrillo (coord.), , 10 - 45. Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials, 2019.

Fulladosa - Leal, Karina, Isabel Escobar, Rocío Echevarría, i Lissette Fernández. «Sobre drets, reivindicacions i polítiques amoroses entorn les feines de la llar i les cures.» *Idees. Feminisme(s)*, núm. 47 (2020).

Gálvez, Lina. *La economía de los cuidados*. Sevilla: DeCulturas, 2016.

García, Cristina. «El impacto de la crisis económica en la pobreza de tiempo y la desigualdad de género.» *Arbor* 193 (2017).

Garrell, Daniel, i Carles Bertran. *Situació laboral de la població estrangera de Catalunya*. Centre d'Estudis i Recerca Sindicals. Comissions Obreres, 2017, 45.

Hochschild, Arlie. «Las cadenas mundiales de afecto y asistencia y la plusvalía emocional.» A *En el límite : la vida en el capitalismo global*, editat per Anthony Giddens i Will Hutton, 187 - 208. 2001.

Izquierdo, María Jesús. «Del sexismo y la mercantilización del cuidado a su socialización: hacia una política democrática del cuidados.» *Congreso Internacional Sare 2003: Cuidado cuesta: costes y beneficios del cuidado*. Vitoria - Gasteiz: Emakunde - Comunidad Europea Fondo Social Europeo, 2004. 119 - 153.

Keller, Christel, i Miriam Sol. «Polítiques locals per millorar les condicions, el reconeixement i la provisió de cures des d'una perspectiva feminista.» A *Abordant la crisi de les cures: polítiques, treballs i experiències locals*, de Silvia Carrillo (coord.), 160 - 195. Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials, 2019.

La Directa. *Cuidar entre terres*. 2019. <https://cuidarentreterres.directa.cat/> Consultat: 12 de desembre de 2019.

Larrañaga, Mertxe, Yolanda Jubeto, i Mari Luz De la Cal. «Tiempos de crisis, tiempos de des-ajustes, tiempos precarios, tiempos de mujeres.» *Investigaciones feministas*, 2011: 95 -111.

Legarreta, Matxalen. «Cuidados y sostenibilidad de la vida: una reflexión a partir de las política de tiempo.» *Papeles del Ceic* 2014/1, núm. 104 (2014).

Maier, Sofia. *Revelando privaciones ocultas: pobreza de ingresos y tiempo, y políticas públicas en América Latina*. Cuaderno nº 2 - Igualdad de Género. , Nova York: PNUD, 2016.

Martínez Buján, Raquel. «La reorganización de los cuidados familiares.» *Cuadernos de relaciones laborales* 1, núm. 29 (2011): 93 -123.

Merino, Anitzel. *Pobreza multidimensional y pobreza de tiempo en el marco del Observatorio de Género y Pobreza*. Instituto Nacional de las Mujeres/ONU Mujeres, 2010.

Merino, Anitzel, i María Fernanda Arce. *Pobreza y tiempo: Una revisión conceptual*. México: INMUJERES, 2015.

Moreno, Sara. «Els usos del temps a Catalunya.» A *Condicions de vida i desigualtats a Catalunya*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill, 2008a.

Moreno, Sara. *Temps, treball i benestar: una aproximació des de la vida quotidiana*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2008b.

Muriel, Juliana, García Alejandra, i Jennifer Twyman. *Construcción de indicadores de empoderamiento de las mujeres. Un estudio sobre hogares productores de arroz en Ecuador*. Documento de Trabajo, Cali: Centro Internacional de Agricultura Tropical, 2016.

Oficina del Alto Comisionado de Naciones Unidas. «Declaració Universal de Drets Humans (1948)». https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/cln.pdf Consultat: l'1 de febrer de 2020

OIT. «The Right to rest for domestic workers - Setting a floor.» 2014.

ONU Mujeres. *Hacer las promesas realidad: la igualdad de género en la agenda 2030 para el desarrollo sostenible*. ONU Mujeres, 2018.

Oxfam Internacional. *Tiempo para el cuidado. El trabajo de cuidados y la crisis global de desigualdad*. Iguales Oxfam, 2020.

Oxfam. *Tiempo para cuidar, compartir el cuidado para la sostenibilidad de la vida. informe de investigación*. Oxfam, 2019.

Patiño, Carolina Elizabeth. *Análisis de pobreza de tiempo con un enfoque de género: caso del ecuador*. Quito: Instituto Nacional de Estadística y Censos, 2017.

Pérez Orozco, Amaia. *Cadenas Globales de cuidado: qué derechos para un regimen global de cuidados justo?* Naciones Unidas INSTRAW, 2010.

Pérez Orozco, Amaia. «Del trabajo doméstico al trabajo de cuidados.» A *Con voz propia. La economía feminista como apuesta teórica y política*, de Cristina Carrasco, 49 - 74. Madrid: La Oveja Roja, 2014.

Pérez Orozco, Amaia. *Feminización de la pobreza. Mujeres y recursos económicos*. CGT - Comisión confederal contra la precariedad, 2003.

Pérez Orozco, Amaia. *Subversión feminista de la economía*. Cuarta. Madrid: Traficantes de Sueños, 2019.

Pérez Orozco, Amaia, i Silvia López Gil. *Desigualdades a flor de piel: cadenas globales de cuidados. Concreciones en el empleo de hogar y articulaciones políticas*. ONU Mujeres, 2016.

Precarias a la deriva. *A la deriva por los circuitos de la precariedad femenina*. Madrid: Traficantes de Sueños, 2004.

Recio, Carolina, Sara Moreno, Vicent Borràs, i Teresa Torns. «La profesionalización de sector de los cuidados.» *Zerbituan*, núm. 60 (2015): 179 -193.

Roca, Mireia. «Desigualtats de gènere en el sector ocupacional de les cures.» A *Abordant la crisi de les cures: polítiques, treballs i experiències locals*, de Silvia Carrillo (coord.), 46 - 70. Barcelona: Institut Ciències Polítiques i Socials, 2019.

Rodríguez Cabrero, Gregorio. «Políticas sociales en atención a la dependencia en los Regímenes de Bienestar en la Unión Europea.» *Cuadernos de Relaciones laborales* 2, núm. 44 (2007): 101 - 114.

Sagastizabal, Marina, i Matxalen Legarreta. «La “triple presencia - ausencia”: una propuesta para el estudio del trabajo doméstica-familiar, el trabajo remunerado y la participación sociopolítica.» *Papeles del CEIC* (CEIC (Centre de estudios sobre la identidad colectiva), Universidad del País Vasco) 2016/1, núm. 151 (2016).

Salido, Olga, i Luis Moreno. «Bienestar y políticas familiares en España.» *Política y Sociedad* 44, núm. 2 (2007): 101 - 114.

Thomas, Carol. «Descontruyendo el concepto de cuidados.» A *El trabajo de cuidados. Historia, teoría y políticas*, de Cristina Carrasco, Cristina Borderías i Teresa Torns, 145 - 175. Madrid: Catarata, 2011.

Torns, Teresa, Pilar Carrasquer, Sònia Parella, i Carolina Recio. *Les dones i el treball a Catalunya: mites i certeses*. Barcelona: Generalitat de Catalunya: Institut Català de les Dones, 2007.

Vega, Cristina. *Culturas del cuidado en transición: espacios, sujetos e imaginarios en una sociedad de migración*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya, 2016.

Vickery, Clair. «The Time-Poor: A New Look at Poverty.» *The journal of Human Resources* 12, núm. 1 (1977): 27 - 48.

8 Annexos

Annex 1.

Fonts d'informació d'indicadors estadístics

Àmbit territorial	Fonts	Indicadors
Mundial	Oxfam, 2020	-Índex de pobresa extrema de les dones -Índex de pobresa extrema de les dones en època de major capacitat productiva i reproductiva -Percentatge de població inactiva segons sexe
	Oxfam Internacional, 2020	-Percentatge de temps dedicat al dia al treball domèstic i de cures no remunerat segons sexe -Percentatge de temps dedicat al dia al treball domèstic i de cures no remunerat segons sexe en les comunitats rurals -Percentatge de persones ocupades al treball domèstic i de cures segons sexe -Percentatge de persones ocupades al treball domèstic i de cures protegides per la legislació laboral -Percentatge de persones ocupades al treball domèstic i de cures que rep protecció en relació al salari mínim i a les hores màximes de la jornada laboral -Percentatge de persones ocupades al treball domèstic i de cures que té accés a prestacions a la seguretat social

Àmbit territorial	Fonts	Indicadors
Amèrica Llatina i Carib	CEPAL, 2020	-Temps mitjà d'hores de dedicació al treball remunerat i al treball no remunerat de la població de 15 anys o més, segons país, per últim període amb disponibilitat de dades -Percentatge del valor econòmic del treball domèstic i de cures no remunerat en relació al PIB nacional -Temps de treball no remunerat de la població d'entre 20 i 59 anys segons ingressos propis i sexe, segons país l'últim període amb disponibilitat de dades
Catalunya	Idescat, Enquesta dels Usos del Temps INE, Enquesta de Població Activa.	Participació i durada mitjana de les activitats diàries per sexe i nacionalitat. Catalunya, 2011 -Nombre de dones cuidadores a Catalunya -Proporció de treballadores de la llar segons nacionalitat -Proporció de dones treballadores de la llar estrangeres a Catalunya en relació al conjunt de dones estrangeres a Catalunya -Proporció de dones treballadores de la llar autòctones a Catalunya en relació al conjunt de dones autòctones a Catalunya

Annex 2. Perfils de les entrevistes

Entrevista 1

País de procedència: Perú
Temps de residència a Catalunya: 2 anys
Càrregues familiars: 1 fill de 17 anys
Ocupació: cuidadora d'una dona gran
Jornada laboral: Treballa de 9.00h a 16.00h de dilluns a dissabte
Situació administrativa: irregular

Entrevista 2

País de procedència: Perú
Temps de residència a Catalunya: 3 anys
Càrregues familiars: 1 filla
Ocupació: cuidadora d'una parella de gent gran
Jornada laboral: Treballa d'11.00h a 14h.00h i de 18.00h a 23.00h de dilluns a divendres
Situació administrativa: irregular

Entrevista 3

País de procedència: Bolívia
Temps de residència a Catalunya: 15 anys
Càrregues familiars: 2 fills majors d'edat residents a Bolívia
Ocupació: cuidadora
Jornada laboral: -
Situació administrativa: regular

Entrevista 4

País de procedència: Perú
Temps de residència a Catalunya: 1 any
Càrregues familiars: 1 filla major d'edat i una neta, una mare dependent
Ocupació: -
Jornada laboral: -
Situació administrativa: -

Entrevista 5

País de procedència: Nicaragua
Temps de residència a Catalunya: 2,5 anys
Càrregues familiars: no
Ocupació: neteja i cura de la llar
Jornada laboral: treballa 10 hores diàries de dilluns a divendres, i 6 hores els dissabtes
Situació administrativa: regular

Entrevista 6

País de residència: República Dominicana

Càrregues familiars: Té cura de la seva neboda, ja que la seva germana ha migrat a l'Estat espanyol (Madrid) i no se'n pot fer càrrec

Entrevista 7

País de procedència: Bolívia

Temps de residència a Catalunya: 20 anys

Càrregues familiars: 2 filles majors d'edat

Ocupació: netejadora a Barcelona Neta

Jornada laboral: horari de matins

Situació administrativa: regular

Entrevista 8

País de procedència: Senegal

Temps de residència a Catalunya: 20 anys

Càrregues familiars: 7 fills/es, 6 d'aquests viuen al Senegal i la seva filla gran es va quedar cuidant a la seva mare, la filla petita és nascuda i viu a Catalunya

Ocupació: és mediadora intercultural i agent d'acollida i agent de salut comunitària

Jornada laboral: -

Situació administrativa: regular

Edita: InteRed Catalunya

Coordinació i redacció de l'informe:

Silvia Carrillo, Maria de la Fuente i Mireia Duran (iQ)

Treball de camp:

Patricia Bertolín i Mariona Zamora (Esberla)

Il·lustració portada: Warmy Chaska

Data de publicació: Febrer 2020

Disseny i maquetació i impressió:

L'El·lipsi Reproduccions

Aquesta publicació s'ha realitzat en el marc del projecte "Visibilitzant la cadena global de cures", finançat per l'Agència Catalana de Cooperació al Desenvolupament (ACCD) i per l'Ajuntament de Barcelona. Els continguts d'aquest estudi poden ser lliurement reproduïts i difosos sempre i quan es citen adequadament. El contingut d'aquesta publicació és responsabilitat exclusiva de InteRed i no reflecteix necessàriament la opinió de l'ACCD i de l'Ajuntament de Barcelona.

Amb el suport:

